jaargang 1 januari 83

LED-SCHRIFT discriminatie

uitgave van geschiedenisstudenten Leiden 2

What is history? Lest anyone think the question meaningless or superfluous,I will take as my text two passages relating respectively to the first and second incarnations of the Cambridge Modern History. Here is Acton in his report of October 1896 to the Syndics of the Cambridge University Press on the work which he had undertaken to edit: It is a unique opportunity of recording, in the way most useful to the greatest number, the fullness of the knowledge which the nineteenth century is about to bequeath.... By the judicious division of labour we should be able to do it, and to bring home to every man the last document, and the ripest conclusions of the international research. Ultimate history we cannot have in this generation; but we can dispose of conventional history, and show the point we have reached on the road from one to the other, now that all informations is within reach, and every problem has become capable of solution.

And almost exactly sixty years later Professor Sir George Clark, in his general introduction to the second Cambridge Modern History, commented on this belief of Acton and his collaborators that it would one day be possible to produce 'ultimate history', and went on: Historians of a later generation do not look forward to any such prospects. They expect their work to be superseded again and again. They consider that knowledge of the past has come down through one or more human minds, has been 'processed' by them, and therefore cannot consist of elemental and impersonal atoms which do not alter.... The exploration seems to be endless, and some impatient scholars take refuge in scepticism or at least in the doctrine that, since all historical judgements involve persons and points of view, one is as good as another, there is no 'objective' historical truth.

Where the pundits contradict each other so flagrantly, the field is open to inquiry. I hope that I am sufficiently up-to-date to recognize that anything written in the 1890s must be nonsense. But I am not yet advanced enough to be commited to the view that anything written in the 1950s necessarily makes sense. Indeed, it may already have occurred to you that this inquiry is liable to stray into something even broader than the nature of history. The clash between Acton and Sir George Clark is a reflection of the change in our total outlook on society over

Kolofon

Leidschrift verschijnt drie keer per jaar. Losse nummers (fl. 5,-) verkrijgbaar op het secretariaat van de subfaculteit geschiedenis en de boekhandels Ginsberg, Kooyker, Manifest en Sweris (alle te Leiden). Abonnementen (voor de resterende twee nummers van deze jaargang of voor de gehele jaargang) door overschrijving van fl. 8,- respectievelijk fl. 13,- op giro 9013, ABN te Leiden t.g.v. bankrekeningnummer 566334186 van de subfaculteit geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden.

Redactieleden: Willem Bogaard, Marie-Christine Engels, Jetty Grootscholten, Dorine Hermans, Charles Jeurgens, Marijke Koning, Leo Lucassen, Kees Meiling, Remco Raben, Rian Vreeburg, Peer Vries.

Druk: Repro, Stationsweg, Leiden
Lay-out: Redactie
Oplage: 200 exemplaren

Inhoud

INLEIDING (D. van Arkel).....BLZ. 1

VAN ANTISEMITISME TOT RACISME EN ANDERSOM (Annemarie Cottaar en Wim Willems).....BLZ. 4

DE GEASSIMILEERDE INDO:MYTHE OF WERKELIJKHEID? (Annemarie Cottaar en Wim Willems).....BLZ.34

DE CENTRUMPARTIJ EN HAAR PROGRAMMA (Charles Jeurgens en Rian Vreeburg).....BLZ.55

HEKSENVERVOLGINGEN IN EUROPA 1560-1650 (Leo Lucassen)..BLZ.73

HEKSENPROCESSEN IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN 1585-1592 (Marja Janssen).....BLZ.84

BOEKBESPREKINGEN.....BLZ.96

PERSONALIA.....BLZ.115

INHOUD VOLGENDE NUMMER.....BLZ.116

Inleiding

Het is een verheugend initiatief van "Leidschrift" in een speciaal nummer aandacht te vragen voor een overzicht over de stand van zaken van een bepaald type historisch "racisme" c.q. discriminatie onderzoek aan de subfaculteit Geschiedenis.

Lange tijd is het op theorie-vorming gerichte, interdisciplinaire onderzoek naar "racisme" eenmanswerk geweest.

De term "racisme" is moeilijk te definiëren, omdat het naar een begrip "ras" verwijst, dat op biologisch wetenschappelijke gronden in hoge mate dubieus geworden is - volgens een biologisch verantwoorde definitie zijn er honderden, zo niet duizenden menselijke "rassen" - en dat geen verklarend vermogen heeft voor in het spraakgebruik als "racisme" aangeduide verschijnselen. Wat overblijft is een vaag, moeilijk te definiëren sociologisch rasbegrip, ongeveer: ethnische groepen, die op grond van (voor)oordelen van anderen op vrij willekeurige indelingscriteria als zodanig bestempeld worden.

"Racisme" kan dan omschreven worden als een "manifeste of latente vijandige attitude op basis van vooroordeel tegenover ethnische groepen, waarbij dat vooroordeel onder verwijzing naar vermeende of werkelijke somatische kenmerken of andere uiterlijkheden gerationaliseerd wordt. Rijkelijk vaag ! Een dergelijke omschrijving is een uitbreiding van een definitie van antisemitisme, die in zoverre veel precieser kan zijn, omdat Joden als slachtoffers, aan de hand van religieuze criteria of afgeleiden ervan gedefinieerd kunnen worden. Vervaging door uitbreiding laat al iets zien van de problemen van het huidige onderzoek.

Een vergelijkend onderzoek over 19e eeuws Europees antisemitisme heeft geleid tot de noodzaak de vorming van een anti-Joods stereotype in voorafgaande perioden te onderzoeken. Het voorlopig resultaat van dit onderzoek heeft geleid tot de veronderstelling dat er drie noodzakelijke en voldoende voorwaarden zijn voor stereotypering: 1e stigmatisering, een door metaphysische overwegingen gekleurde veroordeling op grond van feitelijk juiste beweringen, 2e een toegenomen sociale afstand, of omgekeerd een afgenomen open interactie met vervanging door "labelled interaction" (interactie alleen nog maar op basis van door de meerderheid opgelegde

"rolposities" en -gedragingen) en 3e terrorisering tot discriminant, met geweld mensen dwingen zich te conformeren aan discriminatoir gedrag. Discriminatie is, 1e mensen beoordelen naar maatstaven die in de situatie oneigenlijk zijn, 2e anderen beoordelen naar maatstaven, die men de eigen groep niet aanlegt. Waar aan deze voorwaarden niet voldaan was, b.v. Italië, ontstond ook in de negentiende eeuw geen antisemitische beweging.

Een dergelijk op hoog abstractie-niveau geformuleerde hypothese, moet, wil zij geldig zijn, ook verklarend vermogen hebben voor vergelijkbare, maar niet identieke verschijnselen,die op genoemde wijze als "racisme" omschreven kunnen worden, alsmede discriminatie verschijnselen, die daar niet onder vallen.

Daarom is in een serie werkcolleges, gesteund door de Zuid-Afrika kenner bij uitnemendheid, Robert Ross, de vraag aan de orde gesteld of toetsing in Zuid-Afrika tot weerlegging zou leiden. Het resultaat van dat onderzoek is neergelegd in het boekje "Wijngaard des Heeren?", waarin een aantal door Leidse studenten geschreven scripties en college-referaten verwerkt is. Het onderzoek heeft inspirerend gewerkt voor het promotie-onderzoek van Pieter van Duin over de "raciale" verhoudingen in de Zuid-Afrikaanse vakbeweging.

Vergelijking met Amerikaanse verhoudingen werden ook gemaakt. Chris Quispel, die als student zijn kennis op twee fronten had opgedaan, omdat hij destijds deelnam aan werkcolleges van Prof. Schulte Nordholt over Amerikaanse negers en die sedertdien zijn kennis enorm uitbreidde, speelde hierin een belangrijke rol.

Studenten hebben echter van meet af aan een minstens even belangrijke rol gespeeld, niet alleen door hun bijdragen aan het lopende onderzoek te leveren, maar ook door zelfstandig het terrein van onderzoek verder uit te breiden. Gerrit Drost, als student participerend, heeft in het toenmalige onderzoek de probleemstelling gevonden voor het onderwerp waarop hij in juni j.l. promoveerde: de Moriscos in Spanje. Annemarie Cottaar en Wim Willems hebben zelfstandig de aandacht verschoven naar de positie van Indische Nederlanders in de Nederlandse samenleving. Charles Jeurgens heeft binnen de door het "antisemitisme-model" gestelde randvoorwaarden het antisemitisch worden van de N.S.B. aan een origineel onderzoek onderworpen, in een vruchtbare vergelijking met het antisemitisch worden - pas in 1938! - van de Italiaanse Facistische Partij. Dat onderzoek leverde weer zoveel vruchtbare probleemstellingen op, dat hij met Rian Vreeburg, die onderzoek deed naar de Centrum Partij, een gezamenlijke publicatie kon maken.

Van meet af aan heeft ook de discussie of heksenvervolging nu wel of niet vruchtbaar met racisme vergeleken kan worden, een rol gespeeld. Deze vraag is verwant aan de stelling van John Rex, dat een analyse van het Noord-Ierse conflict, waar "ras" geen rol speelt, grote heuristische vermogens voor racisme-studie heeft. Het is dan ook een goede gedachte aan deze problematiek in dit nummmer aandacht te schenken.

Deelnemers aan het racisme-onderzoek zijn tot een grote familie uitgegroeid. Dat blijkt niet alleen uit het in juni j.l. opgerichte werkgezelschap voor historisch racisme-onderzoek, maar ook uit dit bijzondere nummer van "Leidschrift".

DIK VAN ARKEL

Van antisemitisme tot racisme en andersom

INTERVIEW MET PROF. D. VAN ARKEL

VRAAG

In het voorwoord bij uw proefschrift 'Antisemitism in Austria' (1966) schrijft u: "the man who begins scholarly life by spending over twelve years on one research project without ever publishing results, has some resemblance to a man who continues to live in the house in which he was borne." Inmiddels zijn we zo'n 18 jaar verder, nog altijd dwaalt u rond in uw geboortehuis. Waar komt die gedrevenheid vandaan?

ANTWOORD

"Het heeft duidelijk met de oorlog te maken. Ik was een adolescent in de oorlogsjaren, heb het dus niet heel direkt meegemaakt -ik had geen familie in Auschwitz of zoiets, wel vrienden - en je zat dus met dat probleem: wat is hier in hemelsnaam aan de hand? Het hoe en waarom? En met die vraag ben ik als geschiedenisstudent voortdurend bezig gebleven. Wat was er in Duitsland aan de hand, dat een dergelijke aberratie mogelijk was, die wij vanuit de Nederlandse verhoudingen ook eigenlijk niet goed konden begrijpen. Bij de toenmalige hoogleraar algemene geschiedenis Locher, die later mijn promotor is geworden, ben ik toen aan het onderwerp gaan werken. In de jaren '50 ben ik een tijdje naar Duitsland gegaan, en toen ik terugkwam, stimuleerde Locher me erop te gaan promoveren. Tegelijkertijd zag je, dat 3 jaar na de bevrijding van Auschwitz in Zuid-Afrika een apartheidswetgeving tot stand kwam. En dan denk je: hoe is het in godsnaam mogelijk. Zo ben ik dan inderdaad tot een zekere 'gedrevenheid' gekomen.

VRAAG

En U bent daar dus op gepromoveerd destijds. Maar slechts op één aspect: de antisemitische situatie in Oostenrijk. Waarom alleen dat aspect?

ANTWOORD

Nou, dat komt zo. Na m'n doctoraalexamen heb ik een Rockefellerfellowship gekregen om een vergelijkende studie te maken. Dus heb ik toen een tijd in Frankrijk gezeten, in Duitsland, in Oostenrijk, en had toen zo'n hoeveelheid materiaal, dat het een puzzle werd daar binnen een redelijke termijn een dissertatie van te schrijven. Ook door m'n baan en anders-

soortige college's. Dus het duurde allemaal wat langer. Tot de faculteit zei: je moet nou toch maar even promoveren, want dat is toch wel noodzakelijk. En dat onderdeel Oostenrijk is eigenlijk wel genoeg voor een promotie. En, in zekere zin tot mijn spijt, heb ik daar toen aan toe gegeven. De reden dat ik daar spijt van heb, is dat ik kort daarop tot lector, en vervolgens tot hoogleraar ben benoemd, waardoor ik ineens zo'n hoop werk en verantwoordelijkheid erbij kreeg, dat de feitelijke situatie was, dat ik gewoon veel en veel minder tijd had voor m'n onderwerp dan als gewoon wetenschappelijk medewerker. En dat heb ik eigenlijk niet goed voorzien. Maar daarmee is het wel een veel langer lopend project geworden dan oorspronkelijk de opzet was.

VRAAG

Maar tijd alleen zal toch niet de oorzaak zijn geweest?

ANTWOORD

Nee, het komt ook doordat ik me op een gegeven moment realiseerde: ik kan nu wel een redelijke verklaring geven waarom in Duitsland, en in bijna gelijke mate in Frankrijk, in Oostenrijk, zich een dergelijk verschijnsel voordoet, en ik kan misschien wel een redelijke verklaring geven waarom dat in Engeland een enigszins andere vorm aanneemt, maar dan zit je dus alleen in dat 19e eeuwse vergelijkingsvlak. En je komt er toch niet onderuit je op een gegeven ogenblik af te gaan vragen: ja, maar het moet toch ook op de een of andere ingewikkelde manier te maken hebben met wat er over een veel langere periode is gebeurd. Het is natuurlijk niet te loochenen, dat er een Joods-Christelijk conflict is geweest, dat zeg maar begint met de kruisiging van christus. En dat het dus een probleem is van 2000 jaar.

Kijk, er zijn twee 'scholen' in de geschiedwetenschap. Er is een groep mensen die heel duidelijk probeert de continuïteit van de ontwikkeling aan te geven. Die redeneert: wat er uiteindelijk in de jaren '40 is gebeurd, is een culminatie van een 2000-jarige ontwikkeling. En er is een andere school, en daar hoorde ik oorspronkelijk eigenlijk helemaal bij, die zegt: het verschijnsel van het antisemitisme in de 19e eeuw is wezenlijk anders dan hetgeen zich in de middeleeuwen, in de vroegmoderne tijd, heeft voorgedaan; alleen al omdat er toen een racistische argumentatie werd gehanteerd, waar voordien een theologische de boventoon voerde. In de 19e eeuw strekte het zich uit tot de gedoopten, wat vroeger absoluut niet het geval was geweest. De theologische connotatie was dus vrijwel verdwenen, en het probleem werd zodanig gerelateerd aan de industriële samenleving, dat je met een sociologische analyse van die industriële samenleving moest komen om het probleem te begrijpen. Ik constateer, dat beide scholen

problemen hebben die ze niet kunnen oplossen. De theologische, of continuIteitsschool, heeft grote problemen met de verklaring hoe een oorspronkelijk theologisch conflict kan leiden tot economische beschuldigingen. En de sociologische school heeft problemen met het aangeven hoe het komt dat bv. in een land als Italië, waar je dezelfde problemen van urbanisatie, versnelde industrialisatie, en een agrarische depressie, hetzelfde probleem van nationale eenwording hebt gehad als in Duitsland - factoren die in haar opvatting verondersteld worden verklarend vermogen te hebben- zonder dat in Italië ook maar een spoor van een dergelijk verschijnsel zich voordoet. Tot en met de fascistische tijd is daar geen enkel spoor van te vinden. Het was zelfs zo, dat toen Mussolini uiteindelijk met een soort antisemitisch programma begon, het grootste deel van de Italianen 'nee' heeft gezegd tegen het fascistische regime. Binnen hun optiek is dat volkomen onbegrijpelijk. Deze sociologische school heeft dus het grote probleem: waarom, als dit de verklarende factoren zijn, werkt het niet in een land als Italië, niet in Griekenland, Bulgarije, en waarom in hoge mate wel in Roemenië, en ga maar door. En wanneer ze dat probleem proberen op te lossen, komen ze toch weer tot een vrij individuele aanpak: een zodanige constellatie van verklarende factoren, dat het daarom alleen in Duitsland kon gebeuren. Nou, dat vond ik volkomen onbevredigend. En daarom heb ik mij tot taak gemaakt - ik wist natuurlijk niet waar ik aan begon- die twee scholen te gaan combineren. En me toen afgevraagd om een antwoord te kunnen geven op de vragen van de sociologische school: moet er niet een voorafgaand stereotype aanwezig zijn geweest. En aan de andere kant: wat zou de verklaring kunnen zijn van het feit dat ergens in dat proces er economische beschuldigingen bij gaan komen, naast de oorspronkelijk theologische. De synthese van deze twee visies, die ik me dus ten doel heb gesteld, heeft het project op veel langere baan geschoven. Daardoor heb ik alle stukken over de 19e eeuw, dus die over Engeland en over Frankrijk, die ik in 1966 toen ik promoveerde allang klaar had moeten laten liggen.

En met die synthese ontstond een nieuw probleem, namelijk het volgende. Wanneer je in je verklaringsmodel meta-historische aspecten naar de achtergrond schuift, en het is natuurlijk niet te loochenen dat in het denken over antisemitisme altijd een soort meta-historische component aanwezig is geweest -het hele probleem van de uitverkiezing van de Joden heeft aan beide kanten toch het idee gegeven, dat een en ander in metafysische zin moest worden begrepen- en kiest voor een meer sociologische benadering, moet deze ook een algemeen verklarend vermogen hebben. En dan moet het ook zo zijn dat andere vormen van racisme met een dergelijke soort verklarings-

mechanisme te benaderen zijn. En daarmee werd het veld nog eens een keer vergroot. Want toen ben ik gaan kijken hoe het zat met de Chinezen in Amerika, met de Apartheid in Zuid-Afrika, en hoe het probleem van de negers in Amerika kon worden begrepen, en ga zo maar door. En daarmee werd het nog eens een keer op de lange baan geschoven.

VRAAG

Welke overwegingen liggen er eigenlijk ten grondslag aan het idee dat racismestudies zich bezig moeten houden met de discriminerenden, en niet met de gediscrimineerden. Het is toch zo dat de Joden door de eeuwen heen, in verschillende landen en verschillende situaties, anti-gevoelens hebben opgeroepen. Zou het niet zo kunnen zijn dat zij de conflicten zelf oproepen ?

ANTWOORD

Dat is natuurlijk een hartstikke moeilijk probleem. En langzamerhand zijn we ook zo ver dat we ons beginnen af te vragen of het niet zinvol zou kunnen zijn de houding van de gediscrimineerde eens onder de loep te nemen, en met name de vraag te stellen: is er een soort terugkoppelingseffect tussen de houding van de gediscrimineerden en de discriminatie. Ik heb dat nog niet onderzocht, maar ik ben er wel mee bezig, in de vorm van toepassing van de ideeën van Barrington Moore, waarmee je heel duidelijk kunt laten zien, dat de vervolgden op de vervolgingsprocessen reageren met een soort van gelatenheid, maar dan wel een gelatenheid die voor hen een grote betekenis heeft. Je kan niet zonder meer laten zien dat eigenlijk altijd de reactie was: blijkbaar is dit in onze zonderelatie een beproeving die de Heer ons zendt, en wij moeten dat dus accepteren, om daarmee zijn naam te heiligen. Het is toch markant dat de Joodse gemeenschap zich nimmer heeft verzet. Ze heeft altijd gereageerd met òf een collectieve zelfmoord òf een vrij passief zich laten afslachten, en eigenlijk nooit of zelden met een verzetshouding. Waar ze natuurlijk ook de feitelijke mogelijkheden niet toe hadden. En ik denk dat je dan omgekeerd weer kunt zeggen , dat deze houding , deze gelatenheid, op de eerste plaats agressiviteit prikkelt. Iemand die uit een soort frustratie tot agressie komt, en dat is de psychologische kant van de zaak, daarvoor is het als het ware zo dat de afwezigheid van de tegenagressie de agressiviteit nog meer provoceert. Ik denk dat dat een belangrijk punt is. Een tweede punt van belang is, dat daarmee voedsel gegeven werd aan het stereotype van de obstinate Jood die, wât er ook gebeurt, weigert in te zien wat hij behoort in te zien. Daarmee als het ware het stereotype bevestigend. Ik denk dat je soortgelijke reacties ook in andere situaties kunt zien.

Dat de assimilant, dus hij die uiteindelijk probeert uit de verdrukking weg te komen, de neiging heeft te ontkennen dat er iets aan de hand is. Dar was ook de typische reactie in 1933. Talloze Duitse Joden zeiden: ach, het is een voorbijgaande zaak, het is allemaal zo erg niet. Ook de Franse Joodse gemeenschap heeft aanvankelijk geweigerd een vinger uit te steken om iets voor Alfred Dreyfus te doen. Ze stond vooraan om te zeggen: die moet maar naar Duivelseiland. Want, was de redenering, Frankrijk heeft ons geëmancipeerd, ons de vrijheid gegeven, we moeten dus door en door loyaal zijn aan Frankrijk. Pleegt een Jood verraad aan Frankrijk , dan pleegt hij dus dubbel verraad: dan verraadt hij Frankrijk en de Joodse zaak. Pas na drie jaar komt de hulp geleidelijk op gang; in die tussentijd hebben ze hem gewoon op Duivelseiland laten zitten. Terwijl er allerlei aanwijzingen waren, dat het met de beschuldiging van Dreyfus helemaal niet lekker zat. Ik denk dan ook dat dat een heel belangrijk punt is.

De andere kant van de redenering is, dat hij die in een gediscrimineerde situatie zit, dit feit op een goed ogenblik zal erkennen, maar daar nu juist een gevoel van uniciteit aan ontleent en zegt: ja, maar ik ben ook heel anders. En dan bijvoorbeeld komt aanzetten met de slogan: black is beautiful. Waarmee het anders-zijn dus eveneens wordt bevestigd. Dus er zit wel degelijk een soort van terugkoppelingseffect in.

Maar de aandacht gaat toch in eerste instantie uit naar de discriminant, omdat er in mijn ogen sprake is van een ziekteverschijnsel. En dan moet je toch beginnen met het stellen van een diagnose. Waar zit het virus, en wat is de bacil. Waarvoor je toch in eerste instantie naar de discriminant zult moeten kijken. Want als je er van uit zou gaan dat er van begin af aan een soort van beïnvloeding is, of oorzakelijkheid, dan ben je daarmee al een heel eind op weg naar het idee: d'r zit misschien wel wat in. Ik denk dat je gewoon moet zeggen, om de zaken duidelijk te krijgen moet je naar de discriminant kijken. Wie is de persoonlijkheid, die hier gevoelig voor is, wat beweegt hem er toe. Welke angsten kent hij, enz. En pas in tweede instantie, als je dat allemaal weet, moet je mijns inziens naar de gediscrimineerde kijken.

VRAAG

Nu heeft U het initiatief genomen tot de oprichting van een werkgezelschap historische racisme-studies. In Uw openingstoespraak (25 juni 1984) bracht U naar voren dat de sociale verantwoordelijkheid voor de oplossing van discriminatievraagstukken niet alleen door de overheid gedragen kan en mag worden. Wat kunnen naar Uw idee historici aan de oplossing van de problemen bijdragen ?

ANTWOORD

De erkenning dat je een zekere verantwoordelijkheid als burger of als groep van burgers moet aangaan, hoeft nog niet noodzakelijk te impliceren dat je een oplossing weet. Ik denk dat het in een democratische samenleving niet aangaat om een belangrijk probleem, waar we in toenemende mate mee worden geconfronteerd, maar aan de beleidsinstanties over te laten. Het is belangrijk om,op welke manier dan ook, een meningsvorming daarover te stimuleren. En historici, omdat ze over een wat langere termijn naar de problemen kunnen kijken, kunnen daar op een zeer eigensoortige manier een bijdrage aan leveren. Door er namelijk op te wijzen wat er in het verleden gebeurd is, hoe ideeën ontstaan zijn, welke tegenkrachten er zijn geweest en wat de grens daarvan geweest is, hoe effectief die waren. Door je met racisme- en discriminatieverschijnselen in het verleden bezig te houden, open je een wijder perspectief in de richting van een openbare discussie. Maar daarmee heb ik helemaal niet de pretentie, dat historici nu kunnen zeggen: wij hebben de sleutel tot het probleem gevonden, je moet het zo en zo doen. Ik denk niet dat wij direkte beleidsadviezen kunnen geven. Wel kunnen we bijdragen tot het stellen van een behoorlijke diagnose: dit is het ziektebeeld, en daarvoor moet je een heleboel dingen bekijken. Pas na de diagnose kun je dan gaan werken aan een therapie. En het komt mij voor, dat waar het hele probleem nog maar betrekkelijk recent onderwerp van wetenschappelijke bestudering is geworden, dat we inderdaad nog bezig zijn met kennisvergaring en daarmee met het stellen van een behoorlijke diagnose hoe het verschijnsel racisme zich gaat ontwikkelen. Mensen verwijten mij wel eens dat ik geen oplossingen weet, en die zeggen: nou ben je al zo lang met het probleem bezig, wat moeten we nou doen ? En dan sta ik met de mond vol tanden. Het is misschien een schrale troost, maar ik geloof toch dat het de moeite waard is ermee door te gaan, omdat als we inzicht krijgen in hoe de processen werken, we aan de hand van dat inzicht een behoorlijke therapie zullen kunnen ontwikkelen. Maar ik heb momenteel in de verste verte nog geen antwoord van meer therapeutische waarde.

VRAAG

Is het ook wel de taak van historici om een therapie te ontwikkelen?

ANTWOORD

Ze kunnen daartoe een bijdrage leveren, maar in relatie met de anderen. Het is dan ook van de grootst mogelijke betekenis, dat het historisch onderzoek in ieder geval niet in een isolement werkt, maar samenwerkt met analyses die in de sociale wetenschappen ontwikkeld worden,en bij de psychologie. Dat we ernaar streven om methodologisch in hetzelfde spoor te komen. En daar heeft het in het verleden nog al eens aan ontbroken, en dat is op zichzelf ook wel te begrijpen.

VRAAG

Je zit natuurlijk ook gelijk met een definitie-probleem. Hoe ruim is het begrip racisme?

ANTWOORD

Ik denk dat dat een van de grootste problemen is.De afbakening van je terrein. En de vraag: moet je het eigenlijk wel afbakenen. Ik neem even het probleem van John Rex. Die heeft in zijn studie "Race Relations in Sociological Theory" een zeer verhelderende passage vermeld, waarin hij constateert dat een bestudering van het conflict in Noord-Ierland tussen protestanten en katholieken, in die specifieke constellatie, meer inzicht geeft in wat we nog maar even vaag weg "racisme" zullen moemen, dan bijvoorbeeld de relaties tussen negers en blanken in Portugal. M.a.w.voor het ontdekken van allerlei mechanismen is het helemaal niet zo zeker dat je moet kijken naar een of ander somatisch kenmerk. Het woord racisme doet natuurlijk toch veronderstellen, daar zit het woord "ras" in, dat we met lichamelijke of biologische kenmerken te doen hebben. Maar ik denk dat voor een meer sociologische analyse die afbakening helemaal niet per se noodzakelijk is. En dat daarmee het veld eindeloos groot is geworden. Toch denk ik dat we dan wel praktisch moeten zijn en zeggen: nou, laten we ons voorlopig maar beperken tot die gevallen waarbij we in schijn met somatische kenmerken van doen hebben. En dan kun je constateren dat het hele begrip ras, zoals dat in de 19de eeuw bestond, door de moderne biologie dermate ontkracht is, dat het begrip geen enkel verklarend vermogen meer heeft. Hoewel mensen wel geneigd zijn dat als een rationalisatie of als een rechtvaardiging voor hun houding te gebruiken. Maar we kennen ook genoeg voorbeelden, dat als mensen in bepaalde conflictsituaties terecht komen, dat ze dan een of ander somatisch argument bedenken, ook al is het er helemaal niet.

Dus ik denk dat je nooit kunt zeggen: racisme houdt zich bezig met het probleem van die en die etnische categorie, want de principiële problematiek gaat veel en veel verder. Het is dan ook hoogst zinnig om een discussie te gaan voeren, en die is ook wel gevoerd, maar in mijn ogen nog niet voldoende doordacht - daarom heb ik ook uitdrukkelijk iemand van de vrouwenstudies voor het werkgezelschap uitgenodigd - over de vraag: wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen vrouwendiscriminatie en rassendiscriminatie. En dan moet je rassendiscriminatie tussen haakjes zetten. Dus: is het volkomen hetzelfde of iets totaal anders. Bijvoorbeeld toegespitst op de vraag: is heksenvervolging een vorm van racisme, een hele specifieke vorm van vrouwendiscriminatie, of is de vraag tautologisch? Want ik weet het antwoord niet. Je kunt niet blind zijn voor het feit dat er overeenkomsten bestaan in de mechanismen van stereotypievorming. Tegelijkertijd moet je praktisch zijn door te zeggen: nou, laten we ons voorlopig maar beperken tot

de etnische categorieën, waar het dan betrekkelijk eenvoudig lijkt om het probleem aan een raciale vooronderstelling te relateren, omdat mensen geneigd zijn te zeggen: maar ja, wat wil je ook, die zwarten deugen niet. En die Turken deugen niet, omdat ze een kromme neus hebben, en God mag weten wat meer. Dus dat mensen in hun rationalisaties wel somatische kenmerken gebruiken, waarvan je analytisch kunt laten zien dat dat gewoon niet waar kan zijn.

VRAAG

Een argument als vrouwen zijn minder, omdat ze biologisch anders in elkaar zitten, kijk maar naar die en die kenmerken, dat moet je gewoon met andere rationalisaties weerleggen?

ANTWOORD

Ja, en zodoende passen ze er wel in. Alleen, nogmaals, ik denk dat je gewoon praktisch moet zijn en zeggen: daarmee wordt het een onmetelijk veld. Natuurlijk, we moeten niet zo dom zijn om de kennis die op dat terrein vergaard is en waarvan we gebruik zouden kunnen maken, te negeren; aan de andere kant moeten we ook niet zo dom zijn het veld maar willekeurig te laten groeien, en daarmee een zodanige hoeveelheid materiaal te gaan verzamelen, dat je gewoon de weg niet meer kan vinden. Ik zie vooralsnog geen andere oplossing dan schipperen. Een echt theoretisch sluitend argument om te zeggen: dit is het terrein, heb ik niet. Dat kan ik ook niet hebben, dat is het hele probleem met definitorische kwesties. Als je te vroeg gaat definiëren , dan sluit je onderzoeksmogelijkheden af. Als je een onderzoek gaat doen naar kookpuntverlaging onder invloed van druk, dan moet je water dus niet zó definiëren dat het samenhangt met de kookpuntverlaging. Want dan is het water op de Mont Blanc automatisch geen water meer, omdat het daar bij een lagere temperatuur kookt. Daarom ben ik dus een fervent tegenstander van te vroeg definiëren. En daarom weiger ik ook eigenlijk op dit ogenblik het veld van racisme te definiëren. Ik zou wel gek zijn, ik moet gewoon heuristische mogelijkheden openhouden.

VRAAG

Maar wat zijn nu de specifieke bedoelingen van het werkgezelschap?

ANTWOORD

Nou, het hele idee van een werkgezelschap is voortgekomen uit allereerst de ervaring die ik heb opgedaan door het geven van college's, het grote aantal scripties dat er inmiddels over dit onderwerp is geschreven, dat er langzamerhand toch ook een aantal belangwekkende dissertaties zijn verschenen, waardoor ik op een goed ogenblik dacht:

we zijn eigenlijk dwaas en volkomen strijdig met onze ideologie, wanneer we enerzijds zeggen dat we een openbare discussie willen aan-

zwengelen, en anderzijds maar in dat isolement blijven zitten. Ga maar na wat er allemaal gedaan is. Nadat ik met het antisemitisme bezig ben geweest, heb ik een aantal jaren werkcollege's gegeven over Apartheid, althans de voorgeschiedenis ervan, wat in een aantal scripties heeft geresulteerd, die wij weer verwerkt hebben in ons boekje 'De wijngaard des Heeren? Een onderzoek naar de wortels van die "blanke baasskap" in Zuid-Afrika' (Samen met Quispel en Ross), waarmee we toch een opening hebben gegeven naar een nieuwe interpretatie van het hele probleem. Chris Quispel was al geïnteresseerd in het probleem van de slavernij en negerdiscriminatie in Amerika. Hij is er bijgekomen en heeft zijn ideeën aangepast. Nou, jullie hebben zelf een stuk werk op dat terrein gedaan. En dan weer voor een andere groep: de Indische Nederlanders. Gerrit Drost heeft herkend dat een deel van de problematiek weleens dezelfde zou kunnen zijn als die der Moriscos in Spanje, en heeft daar een uitstekend proefschrift over geschreven. Er zijn mensen die in de gaten houden dat zigeuners en zigeunerdiscriminatie op deze wijze bekeken zou moeten worden. We zouden wel gek zijn als we al die mensen die op de een of andere manier hier mee bezig zijn, dan wel erin geïnteresseerd zijn, niet bij elkaar brengen om de slagvaardigheid te vergroten. Dus niet een aantal individuele onderzoeken, maar de krachten bundelen, omdat we een gemeenschappelijk probleem hebben. Proberen een soort van methodologische gelijkgerichtheid te bereiken. Ook al zijn we met verschillende onderwerpen bezig, ze toch vanuit eenzelfde invalshoek, vanuit eenzelfde denkwijze te benaderen. En dan daarmee aan te geven: dit is het probleem in zijn volle omvang.

VRAAG

En het methodologische uitgangspunt zou dan zijn het door u de afgelopen 15 jaar ontwikkelde 'racisme-model'?

ANTWOORD

Nee, zeker niet. Dat zou ik niet terecht vinden. Dat zou zelfs principieel onjuist zijn. Dat zou namelijk betekenen dat ik gelijk heb. En het methodologische uitgangspunt is nu juist dat je je principiële ongelijk altijd open moet houden. Het is niet zo eenvoudig om dat uit te leggen, maar misschien is het mogelijk aan de hand van de problemen die ik daarstraks schetste over die twee scholen. Het verschil tussen de twee scholen zou wel eens een keer hierin kunnen bestaan, maar dit zeg ik met de nodige armslag, dat de continuïteitsschool de meer traditioneel historische school is. Daar bedoel ik dit mee. Onder invloed van de Neo-Kantiaanse denkwijze, die zich aan het eind van de vorige eeuw heeft ontwikkeld, is bij hen een concept ontstaan, waarin de geschiedenis zich moet richten op het specifieke, het 'einmalige', of unieke. In die gedachten-

gang wordt ervan uit gegaan, dat de vorm waarin discriminatie, racisme en vooroordeel, of hoe je het verder ook noemen wilt, zich voordoet, in elke situatie toch zo verschillend is, dat je als het ware elk apart geval moet gaan beschrijven. En zo komen zij tot een aantal nauw gezette beschrijvingen, die daarna aan elkaar worden geregen, waardoor je wel degelijk tot hele grote concepties kunt komen. Ik denk dat bv. een werk als dat van Léon Poliakov op die lijn zit. Zo zijn ook vele op zichzelf van groot inlevingsvermogen getuigende beschrijvingen van wat er in Amerika gebeurd is bij die lynching, en zûs lynching, enz. gemaakt. Maar dat is iets heel anders dan jezelf de vraag te stellen: kunnen wij een analytisch apparaat ontwikkelen dat een historische theorievorming en generalisering mogelijk maakt. Daarbij ga je duidelijk uit van een ander concept van wat geschiedenis is, en dat dat onderzoekbaar is. Je kijkt dan meer naar processen in de tijd, en niet zozeer naar aparte gebeurtenissen in het verleden.

VRAAG

Je bouwt zo ook een voorspellende waarde in?

ANTWOORD

Mogelijk, Maar niet een voorspellen in de zin van; dat gaat morgen gebeuren. Meer in de zin van: dan zou dit of dat eigenlijk moeten gebeuren, en dat zou dan toetsbaar moeten zijn. En dan kijken of het zo is. En dan doel ik eigenlijk meer op een soort van methodologische eenheid, als een bereidheid om op die manier over de problemen te discussiëren.

VRAAG

Op grond van een vergelijkende studie van 19e eeuws antisemitsime in Europa bent u tot de bestudering van anti-Joodse stereotypen gekomen, en via die weg tot het opstellen van uw verklaringsmodel voor het vóórkomen van antisemitisme. Zou u in het kort kunnen weergeven wat dit model inhoudt, en de gehanteerde 'voorwaarden' kunnen uitleggen aan de hand van een voorbeeld?

ANTWOORD

Dat is een heel verhaal. Ik kan wel makkelijk zeggen wat ik denk dat de drie voorwaarden zijn, maar om aan te geven waarom dat de drie voorwaarden zijn, dat is minder eenvoudig. Maar laat ik een poging wagen. Allereerst moet er sprake zijn van een zekere mate van stigmatisering. Er moet een instantie zijn, met sociaal prestige, die de groep in kwestie van een bepaald stempel voorziet: die mensen deugen niet, om die en die reden. Om nou bij het model te blijven: het is heel duidelijk, dat gegeven het conflict tussen Joden en christenen in de eerste eeuwen de stigmatisering in eerste instantie is uitgegaan van christelijke theologen. De reden waarom zij dat deden is duidelijk. Daar zijn twee belangrijke aspecten

aan te onderscheiden. In de eerste plaats moet je zeggen, met een soort van algemene, sociologische wet, dat wanneer in een bestaande groep een kleine minderheid, door accentuering van een bepaald aspect van de heersende ideologie, zich afscheidt, deze zich altijd zal rechtvaardigen met een beschuldiging naar de achterblijvende meerderheid van ontrouw aan de eigen ideologie. Dat noem ik met een moeilijk woord 'secessie-frictie'. Om een heel praktisch voorbeeld te nemen, toen de Amerikanen uit het Engelse Gemenebest traden, verweten ze de Engelsen dat deze ontrouw waren aan hun eigen ideologie, doordat ze de Engelse Common Law niet van toepassing lieten zijn.
Dat betekent dus dat je de leer van de meerderheid die je verlaten hebt, meeneemt. In het geval van de uittredende joodse minderheid kwam het op de volgende redenering neer: Jezus Christus is de Messias, en jullie hadden moeten inzien op grond van de door de profeten gedane belofte, op grond van alles wat jullie in de Openbaringen is meegedeeld, dat hij de Messias was. En door dat niet in te zien ben je eigenlijk ontrouw aan je eigen ideologie. Omdat ze dat als een belangrijk argument hanteerden, betekende dat dus automatisch dat de hele oudtestamentische traditie in het christendom werd meegenomen. Dat is dus wat ik noem het 'accapareren' van de hele joodse traditie. En dat gaat een heel absolute rol spelen, juist door de universaliteitsaanspraken van de beide religies. Daardoor ontstaat ook het probleem van de totale joodse waarheid (de Hebraica Veritas) die volledig in dat christendom wordt geïncorporeerd. Voortdurend wordt terugverwezen naar de Joden, die ontrouw zijn aan hun eigen leer. Het Jodendom speelt dus in de christelijke traditie een grote rol. En wanneer het romeinse rijk christelijk wordt, en tallozen niet uit innerlijke overtuiging maar om den brode tot het christendom komen, nemen zij ook nog eens een deel van hun joodse traditie mee in dat christendom. En uit een soort van onverschilligheid wordt vaak ook niet geweten wat nu eigenlijk het verschil is. Dat zie je met name in de 5e eeuw, wanneer het probleem ontstaat dat vele van deze nieuwe christenen in plaats van naar de kerk naar de synagoge gaan, en dat mocht natuurlijk niet. Daar moest dus op worden gehamerd: denk eraan, jullie zitten bij de verkeerde club; die benadrukking was nieuw. Het stigmatiseringsverschijnsel treedt dan in veel sterkere mate op: zij hebben gefaald, zij hebben de Messias niet erkend, zij zijn met verblinding geslagen, en zijn zelfs zover gegaan daarom Christus aan het kruis te slaan, en omdat dat zo is, moeten zij als een getuigenis van onze waarheid bewaard blijven en als een verschopte groep door het leven gaan.

VRAAG

U wilt daarmee toch niet beweren dat stigmatisering voornamelijk voorkomt bij mensen die zich afscheiden? Het kan natuurlijk ook voorkomen bij mensen die onafhankelijk van een andere groep leven.

ANTWOORD

Natuurlijk, ook dat kan heel goed. Maar in het joods-christelijke geval is het een afscheidingsconflict geweest. En daarmee kom je op het idee, dat er in ieder geval een instantie moet zijn met gezag, en die theologen hadden op grond van hun status een zeker sociaal gezag, die dat stigma aan de andere groep oplegt. Maar hoe groot hun gezag ook mag zijn, dat wil helemaal nog niet zeggen dat het stigma ook altijd wordt geaccepteerd. Waarmee ik op de tweede voorwaarde kom: de sociale afstand . Zolang er een situatie is dat leden van de twee groepen in kwestie in het dagelijks verkeer intens met elkaar omgaan, dus in de beroeps-,woon-, of gezelligheidssfeer alle mogelijke relaties met elkaar onderhouden, werken deze relaties altijd corrigerend op het stigma. En je zou kunnen zeggen dat in die 6e en 7e eeuw een heleboel van de gewone mensen zeiden: die heren theologen kunnen me nog meer vertellen, maar mijn buurman Levi of Cohen, of hoe hij in die tijd ook heten mocht, en daar drink ik een glas mee. Maar als er dus een situatie gaat ontstaan, dat er om de een af andere reden een afkalving van die interacties plaatsvindt, en mensen dus niet meer sociaal en gezellig met elkaar verkeren, dan is er geen correctie meer van het stigma en dan wordt het dus ook veel gemakkelijker overgenomen.

En zo kom je op de vraag: is het niet zo dat segregatie een absoluut noodzalijke voorwaarde is. In het geval van de joodse problematiek is het heel duidelijk dat die segregatie van bovenaf is opgelegd. De keizers, in dit geval handlangers van de kerk, hebben heel duidelijk gezegd: we moeten die joodse groep apart zetten, opdat ze hun kwalijke invloed niet langer op de kudde kunnen uitoefenen. Dat kun je bv. prachtig in Byzantium zien, waar ze in een aparte wijk moesten wonen, geen relaties met elkaar mochten onderhouden en nooit over theologische kwesties mochten praten; er stonden zelfs strenge straffen op wanneer een poging van joodse zijde werd ondernomen om christenen tot het Jodendom over te halen, dat werd met de dood bestraft; absolute scheiding dus. Je ziet segregatie ook, het woord apartheid zegt het al, in de Amerikaanse verhoudingen. Ik denk dat een algemeen verschijnsel is bij dit soort problemen, dat de groepen elkaar niet meer ontmoeten, of dat ze elkaar alleen maar ontmoeten in wat ik dan zou willen noemen 'de geëtiketteerde ontmoeting'. De rol van de minderheid ligt in de conceptie van de meerderheid volle-

dig_vast en men wordt gedwongen zich voortdurend alleen maar volgens die rol te gedragen. Er is een bepaalde conceptie van wat de jood is, of van wat de neger is, laten we het sambo-gedrag maar nemen, waarbij gezegd wordt: hij heeft die en die karakteristieken, en zolang hij zich nou maar als sambo gedraagt, volgens het bekende concept bepaalde taken uitvoert die in het belang zijn van de meerderheid, is het goed. En dat is geen open interactie meer. Van een dergelijk opgelegd gedragspatroon gaat geen corrigerende werking uit. Er is dan nog wel een soort van interactie, maar juist een interactie die het tegenovergestelde effect heeft, die voortdurend vooroordeelbevestigend werkt.
Maar om op de voorwaarden terug te komen. M'n volgende stap was te kijken naar de situatie in Egypte in de 5e eeuw. Door een ingewikkeld proces dat zich in de voorchristelijke tijd had afgespeeld - het conflict over de heilige dieren in het heidense Egypte - bleek daar aan de twee voorwaarden 'stigmatisering' en 'sociale afstand' te zijn voldaan. En inderdaad is Egypte het eerste land waar de grote vervolgingen beginnen, zo rond 440 A.D., door de patriarch van Constantinopel. Dus toen dacht ik: nou, het zit wel goed. Maar er waren toch een aantal omstandigheden in die Egyptische situatie waar ik vrij onzeker over was, dus ging ik op zoek naar een betere toetsingsmogelijkheid, en vond die in Byzantium. Daar was aan de voorwaarden voldaan om een segregatie op te leggen, want daarvoor is nodig een effectief bureaucratisch apparaat, waarvoor weer een geldeconomie nodig is, want voor een goed bureaucratisch apparaat is een belastingstelsel nodig, en een belastingstelsel functioneert alleen maar goed, als er een geldeconomie is. In Byzantium kon dus segregatie opgelegd worden, en dat zie je dan ook gebeuren, maar zij werd zó opgelegd, dat zij alleen maar binnen het raamwerk van de theologische stigmatisering bleef, en geen enkel economisch effect had. Joden konden gewoon participeren in het economisch leven, alle beroepen stonden voor hen open, én, omdat die segregatie van bovenaf was opgelegd, was het in die autocratische structuur ook zo dat de keizer alleen besliste wanneer maatregelen genomen mochten worden. Niemand anders dan de keizer en zijn ambtenaren; het gewone volk had zich er niet mee te bemoeien. In Byzantium ontbreken dus al die zaken die later in het westen zo'n belangrijke rol zouden gaan spelen, zoals de volksfantasieën die voedsel gaven aan het verder veroordelen: rituele moordbeschuldigingen, hostieschendingen, enz. Dus concludeerde ik, dat ik met stigmatisering en sociale afstand nog geen voldoende voorwaarden had voor het vóórkomen van vervolgingen. En zo kwam ik op de derde voorwaarde: dat mensen gebracht moesten worden

in een toestand waarin ze zich niet kunnen veroorloven niet mee te doen. Het helderste voorbeeld daarvan kun je vinden in wat er zich voordoet bij een lynching. Maar laat ik een neutraler voorbeeld nemen, lynchings zijn natuurlijk toch nog altijd heel emotionele gebeurtenissen. Neem de volgende historisch denkbare situatie. Een jongeman uit Oregon, ergens in het Noordwesten van Amerika, die uit dien hoofde van het hele negervraagstuk geen weet heeft, - hij zal wel gehoord hebben dat er in het Zuiden allerlei problemen zijn, maar kent dat uit eigen ervaring niet- erft van zijn oom een café in het hartje van het Zuiden, in Alabama. Hijdenkt: dat is wel wat, en gaat daar aan het werk. Volkomen naïef doet hij zijn zaak open en bedient iedereen die er binnenkomt, zowel blank als zwart. Al gauw wordt hij er dan op gewezen: hé vriend, dat gaat hier zo niet, als jij blank en zwart op gelijke voet blijft bedienen, dan slaan wij je winkel in elkaar. Dan moet hij kiezen en zeggen: voortaan weiger ik zwarten in mijn zaak toe te laten. Boven dien moet hij erop toezien, dat een ander dat ook doet, vanwege de concurrentieverhouding. Door deze terreur, die op hem wordt uitgeoefend terwijl hij tot op dat moment onbevangen was geweest, wordt hij gedwongen tot het nemen van discriminerende maatregelen, die hij voor zichzelf zal moeten rechtvaardigen. En daarmee heeft hij zichzelf als het ware blootgelegd om het vooroordeel te accepteren. Deze man zal dan ook vroeger of later, als een echte zuiderling, hard meeschreeuwen: 'dirty nigger'. Hij is geterroriseerd tot discriminatie en vooroordeël. En ik denk dat de derde voorwaarde is: er moet een zekere terreur zijn, mensen moeten gedwongen worden om mee te doen. En dan kom je dus op het grote probleem: waarom is er dan wel in het westen aan die drie voorwaarden voldaan. Dat is een moeilijk probleem, maar ik denk dat het zo is, omdat in het westen van Europa niet voldaan is aan een effectieve bureaucratie, op een zodanige manier,dat het in een soort van gereglementeerde vorm een segregatie kon opleggen, een terroriseringsverschijnsel niet kon worden tegengehouden. En omdat in het westen de sociale afstand mede tot stand is gekomen door een economisch proces - alleen christenen konden allerlei beroepen uitoefenen - is in het westen aan de drie voorwaarden voldaan, en kunnen de vervolgingen daar veel ernstiger vorm aannemen dan ze in Byzantium ooit hebben gedaan. Tot op de huidige dag. Want Griekenland is, voorzover ik dat kan overzien, bijna net zo immuun voor dit verschijnsel als Italië. In Italië is het ook aantoonbaar dat daar aan de voorwaarden niet voldaan is.

VRAAG

Aan welke voorwaarden in het bijzonder niet?

ANTWOORD

Italië heeft heel lang onder Byzantijnse controle gestaan, en is dus aan het daar geldende patroon onderhevig geweest, zodat er wel interactiemogelijkheden op beroepsniveau en in het sociale verkeer bestonden, alleen niet op het theologisch niveau. Een soortgelijke politiek heeft zich ontwikkeld in het door moslims gecontroleerde Sicilië. In Zuid-Italië, waar het overgrote deel van de Italiaanse joden woonde in de middeleeuwen, is een interactiepatroon dus voortdurend mogelijk gebleven, waardoor het corrigerend effect ook continu werkzaam is geweest. De stigmatisering daar (vanuit de kerk) verkeerde dus in een isolement. Men zei er wel 'ja' tegen, maar trok zich er in het dagelijks leven niets van aan. Je kunt gewoon aantonen dat joden in Zuid-Italië tot diep in de renaissance in alle beroepen werkzaam waren en ook gebleven zijn.

Een tweede punt van erg groot belang is, dat de pausen zich altijd op het standpunt hebben gesteld -en dat was ook inderdaad de officiële christelijke doctrine- dat de uitverkiezing van de joden door de kruisiging niet ongedaan is gemaakt, want wij kunnen Gods bedoelingen niet veranderen, en eens zal er een tijd komen, dat de joden weer als het eerste onder Gods volkeren aan Zijn troon zullen zitten. Maar dan als volgelingen van Christus. En op dat moment wachten we, omdat dat het moment zal zijn dat de wereld rijp is voor het laatste oordeel, en de terugkeer van Christus op aarde. Met name in de 15e eeuwse theologie is dat een belangrijk punt geworden. Want daarmee ontstaat anderzijds het idee, dat de joden door hun ongeloof dit aardse tranendal in stand houden. Want door hen wordt het grote moment voortdurend uitgesteld. Maar de pausen hebben zich voor mijn gevoel altijd strikt aan deze regel gehouden, die het beste door Gregorius de Grote is geformuleerd: omdat de joden een groepering zijn op wiens bekering gewacht moet worden, die met liefdevolle overreding tot stand gebracht moet worden, en niet met geweld, moeten we dus wel de voorwaarden scheppen om die overreding tot stand te kunnen brengen, en ze daarom laten in al de rechten die ze bij de wet genieten, zoals geformuleerd in het Romeinse recht. Dus: het recht op een vrije synagoge, het recht op gewetensvrijheid, het recht op economische mogelijkheden, op de onaantastbaarheid van hun bezittingen, enz. enz. Maar wel zo, dat ze de christenen niet beïnvloeden. Na de grote vervolgingen van de eerste kruistochten waren de pausen dan ook zeer verontrust, omdat dat helemaal tegen hun ideologie inging. Moord en met geweld tot de doop dwingen, dat was niet de wijze waarop het diende te gebeuren. Binnen haar eigen territorium in Ita-

lië heeft de kerkelijke staat er toen wel degelijk naar gestreefd om met de effectieve middelen die haar daar ter beschikking stonden, dit soort vervolgingen te voorkomen. De joden moesten dus wel in een zeker isolement leven, ze mochten ook gehoond en vermeden worden, maar ze mochten niet worden aangetast. Geen vervolgingen en bedreigingen. Dat was de Romeinse situatie, met een uitstralingseffect naar Italië, die des te gemakkelijker was omdat in Italië niet was voldaan aan die beroeps-specificatie, en dus het wegvallen van interactiepatronen in de beroepssfeer. Ik denk dat op deze twee gronden het totale Italiaanse klimaat heeft bijgedragen om het stereotype nooit tot ontwikkeling te laten komen. Daar komt nog een derde punt bij, nl. dat Italië door z'n economische ontwikkeling de eerste geweest is die als het ware een moderne, efficiënte staatsvorm heeft gecreëerd, zoals de Medici in Florence. Daar had de vorst er belang bij deze groep te beschermen, duldde hij geen vervolgingen, en beschikte hij ook over de effectieve middelen om die te voorkomen.
Neem daarentegen nu eens Engeland. Richard Leeuwenhart had geen enkel belang bij de vervolging van joden, want ze betekenden voor hem een belangrijke bron van inkomsten, maar het ontbrak hem aan de machtsmiddelen, als je wilt aan 'geweldmonopolisering', om hen tegen te houden, en hij moest het dus wel aanvaarden dat ze werden vervolgd, of hij het nu leuk vond of niet. Maar in Italië is in die vroegere absolutistische vorstendommetjes dus wel voldaan aan de voorwaarden dat de staat hen tegen kan houden. Het omgekeerde kan natuurlijk ook gebeuren, dat de staat zelf gaat discrimineren en terroriseren, wat je in Nazi-Duitsland ziet gebeuren. En dan gaat het effect natuurlijk volledig de andere kant op.

VRAAG

Maar in koloniale situaties, zoals in India of Nederlands-Indië, daar had je wel een racistische samenleving, maar die leidde niet tot allerlei vervolgingen.

ANTWOORD

Ik ben van die koloniale situatie onvoldoende op de hoogte. Maar ik denk dat er toch wel een grote mate van verwantschap is. We hebben toch in Zuid-Afrika gezien, dat daar op een goed ogenblik wel degelijk voldaan is aan de voorwaarden van een bepaalde sociale afstand in de beroepssfeer, dat daardoor een soort van stigmatisering gaat ontstaan (de volgorde van de reeks 'veroordeling, vooroordeel en discriminatie' kan overigens volkomen door elkaar lopen en hoeft helemaal niet in de volgorde te ontstaan waarin ik het oorspronkelijk ontdekt heb), omdat de inheemse bevolking in een situatie van economischeachterstelling terecht kwam, wat een rechtvaardiging behoefde. Uit een vaag, daarvoor nog niet toegepast stigmatiserings-

proces, ontstaat nu een rechtsgrond voor segregatie, en wie zich daartegen verzet, die wordt inderdaad met een zekere mate van geweld gedwongen zich te conformeren. Geweldsuitoefening op de blanke meerderheid dus om de rol mee te spelen. Hoe dat in andere koloniale situaties zat, dat weet ik eigenlijk niet.

VRAAG

Het wordt toch vaak gezegd dat het kolonialisme nu juist voor het zgn. moderne racisme heeft gezorgd.

ANTWOORD

Ja, en ik denk dat dat ook waar is. Om een heleboel redenen. Allereerst al het simpele feit, dat via de Europese expansie de Europese mens met anderssoortige mensen in andere werelddelen in aanraking is gekomen, wat überhaupt de notie van rassen heeft doen ontstaan, die natuurlijk daarvoor helemaal niet bestond. Uit veroveringszucht is men toen al heel snel gekomen tot niet alleen een oordeel, maar ook tot een veroordeling, en daarmee tenslotte ook tot een vooroordeel over die andere mensen. De studie van Jordan laat overtuigend zien hoe vanaf de 16e eeuw, in dat geval dan de Engelse bevolking, in toenemende mate negatief denkt over de Afrikanen, en ook de uitlatingen die Voltaire doet over Hottentotten zijn nogal ondubbelzinnig. Hij heeft het over kruisingen tussen mens en mensaap, dus de confrontatie heeft al heel snel geleid tot een volkomen veroordeling in de vorm van een vooroordeel.
In de koloniale situatie was, door het simpele feit dat je een hele kleine koloniale bovenlaag had die in aparte clubs zat, die z'n eigen sociëtyleven had, en in de praktijk verschrikkelijk weinig in aanraking kwam met de gewone bevolking, wel degelijk voldaan aan de voorwaarde van een geëtiketteerde ontmoeting, en niet van een daadwerkelijk interactiepatroon. Er was duidelijk sprake van sociale gelaagdheid. Men moest ook wel zeggen, er is een 'white man's burden', en wij zijn in zekere zin superieur en de anderen dus inferieur, want dat was de reden dat men de baas kon spelen. Met een soort van 'white man's burden'-theorie leg je automatisch een stigma op. Alleen een terrorisering was waarschijnlijk niet zo verschrikkelijk nodig, omdat die kleine koloniale bovenlaag het spel toch wel meespeelde, en ze er in de machtspositie op dat ogenblik ook helemaal geen behoefte aan had om tot geweldige 'race riots' te komen, dat was veel te gevaarlijk. Maar in een fase van dekolonisatie, en ik denk dat dat de sprong is die je moet maken, maar nogmaals, ik zeg dit met de grootst mogelijke voorzichtigheid, kunnen ervaringen in de koloniale situatie opgedaan wel degelijk tot racistische troebelen aanleiding geven, omdat je dan

de situatie van emigratie van voormalige koloniën naar wat dan het moederland heet, krijgt, en dat het stigma dan wel een rol gaat spelen, ook omdat er sociale afstand is. Neem maar het probleem van de Jamaicanen in Engeland, of wat jullie zelf hebben onderzocht hier in Nederland, de geforceerd getransporteerde Indische Nederlanders, die hier te maken kregen met dat in een koloniale tijd gevormde stereotype.

VRAAG

Zo bezien is er eerst kolonialisme, om dat te rationaliseren is er een bepaalde vorm van racisme, van stigmatisering nodig, en dat komt met de emigratie dan weer terug in de westerse maatschappij. Wil dat zeggen dat die stigmatisering een typisch westerse 'uitvinding' is, of vinden we die ook in andere dan de gekolonialiseerde landen?

ANTWOORD

Ja, en dat is het enige stukje optimisme dat ik nog heb, en dat is eigenlijk een heel pessimistisch optimisme. Ik denk dat het hier om een algemeen menselijk verschijnsel gaat. Het is beslist onjuist om te zeggen dat racisme alleen in de westerse situatie voorkomt. We hebben het beroemde geval van de Eta's in Japan, en van de Chinezen in de Indonesische samenleving, hoewel dat misschien geen helemaal zuiver voorbeeld is, omdat het daar gaat om een voormalig koloniale situatie. Nemen we de controverse tussen de Eskimo's en de Indianen, die elkaar in Alaska ontmoetten. En dan kun je nog veel meer voorbeelden aanhalen. Ook de Arabische wereld is absoluut niet vrij van bepaalde vormen van racisme. Ik denk dat het zo is, maar nogmaals, ook dit zeg ik met de grootst mogelijke voorzichtigheid, dat op grond van lezing van Duizend-en-Een-Nacht, de volksverhalen uit Bagdad, waarin de neger altijd de meest verschrikkelijke mens is die er bestaat, en ook omdat de slavenhandel in Afrikanen van Arabische origine is, de conclusie gerechtvaardigd is, dat ook die wereld niet van racisme vrij is. We weten bovendien ook, al wordt het tegendeel wel eens beweerd, dat er in de Moslimlanden wel degelijk sprake is geweest van vervolgingen van joden, hoewel in veel mindere mate dan in de christelijke landen. Je hoeft maar de beschrijvingen te lezen van hoe aan het eind van de 19e eeuw de positie van de joden in het getto van Tunis, Algiers en dergelijke steden was, om te zien dat ook daar racisme voorkwam.

VRAAG

Valt antisemitisme eigenlijk wel onder racisme? U benadrukt toch feitelijk alleen de theologische oorzaak wanneer u over jodenvervolgingen spreekt?

ANTWOORD

Ik zou zeggen dat het er wèl onder valt, omdat racisme duidelijk te maken heeft met daadwerkelijke of vermeende somatische kenmerken. En het is nu juist één van de wonderlijkheden van het moderne antisemitisme, dat er een evident racistische component bij is gekomen. De rechtsgrond die de antisemiet in de loop van de 19e eeuw ging hanteren, was niet zozeer dat de joden Christus aan het kruis hadden geslagen, of dat ze de goddelijke waarheid niet hadden willen zien, maar dat er een onoverbrugbare en onverzoenlijke tegenstelling zou zijn tussen Semieten en Ariërs. Semieten werden, op grond van hun taal, tot een ander ras verklaard. De reden dat die verschuiving naar een racistische interpretatie in het antisemitisme is gekomen, heeft naar mijn mening alles te maken met de emancipatie van de joden. Deze heeft er namelijk toe geleid dat de interne samenhang van de joodse groep afzwakte, waardoor joden als het ware minder duidelijk herkenbaar waren, en men een nieuwe theorie nodig had -die klaar lag in de vorm van een rassenleer- om hen te stigmatiseren.

VRAAG

Maar de houding tegenover de negers in Amerika was toch al veel langer racistisch?

ANTWOORD

Daar lag het opgeschept natuurlijk. Daar was het zelfs de rechtsgrond om negers tot slaven te maken en de blanken niet. De neger was inferieur en had bovendien z'n vrijheid verloren. In die humanistische tijd wordt heel fijntjes het Aristotelische argument gebruikt dat hij die in een oorlog z'n leven behouden heeft, terwijl hij eigenlijk dood had moeten zijn, die behoort dan ook slaaf te worden. Het had ook een heel andere weg op kunnen gaan natuurlijk. Er was de contractarbeid van arme Schotten, Ieren en Engelsen die de overtocht niet hadden kunnen betalen, in de schulden zaten, waardoor je dus naar willekeur over de arbeid van die man kon beschikken als je de pandbrief in handen had. Dat had uiteraard net zo goed tot een soort schuldslavernij kunnen leiden. Maar het is die weg niet opgegaan, omdat er een inferioriteitskenmerk werd aangelegd, dat als rechtsgrond ging dienen om de neger tot slaaf te maken.

VRAAG

Daarnaast heb je natuurlijk het klasse-aspect. U haalde zelf al de Eta's aan. Die veroordeling was in feite toch een klasseveroordeling, waar later lichamelijke kenmerken aan zijn toegevoegd, ter rationalisatie.

ANTWOORD

Is dat wel zo? Is dat een klasseprobleem? Dat hele probleem van ras en klasse is natuurlijk een moeilijke zaak. En ook een van de redenen waarom het zo moeilijk is om je veld uit te zetten. Ik ga daar eerst eens op een andere manier op in. Kropotkin geeft in zijn memoires een prachtige beschrijving van Russische adellijke dames, genietend van Franse sentimentele romans waar ze tranen met tuiten bij huilen, die bij de emancipatie van de lijfeigenen in Rusland tot de voor hen verbijsterende ontdekking komen, dat deze lijfeigenen menselijke gewaarwordingen, emoties en reacties hebben zoals zijzelf. Dat hadden ze nog nooit eerder opgemerkt. Je mag dus aannemen, dat ze deze sociaal ver beneden hen staande lijfeigenen als een volkomen ander soort mens hebben beschouwd. Als bijna niet-menselijke wezens. Langs die lijn geredeneerd kun je zeggen: in zekere zin is er bij een sociale tegenstelling bijna altijd de mogelijkheid om die tot een soort racistische tegenstelling te maken. Je hoeft maar naar de middeleeuwen te kijken. Er zijn allerlei aanwijzingen dat horigen en lijfeigenen als nauwelijks menselijke wezens werden gezien. Die zou je dan ook -enigszins geforceerd- als een soort biologische categorie kunnen zien.
Er zijn natuurlijk situaties waar ras en klasse duidelijk samenvallen, zoals in Zuid-Afrika. Daar krijg je dan wat Greenberg noemt het probleem van de 'bounded working class', dus de blanke arbeidersklasse, die naar beneden toe raciaal helemaal afgegrensd is. Maar kijken we naar het joodse geval, dan zien we dat daar (het toegeschreven) ras en de klasse helemaal niet hoeven samen te vallen. Joden kunnen zowel in de bovenste lagen van de bevolking voorkomen -dan denk ik b.v. aan de Rothschilds, die dan ook een ongelooflijk grote symboolwaarde hebben gehad, vooral binnen het linkse antisemitisme in de 19e eeuw- als in de alleronderste lagen. En ook de sociale discriminatie van arbeiders, of vrouwen, is voor een niet onbelangrijk deel van dezelfde mechanismen afhankelijk als de discriminatie van wat we dan raciale of etnische groepen noemen. Ook die discriminatie is wel verdedigd met een beroep op het lagere IQ van arbeiderskinderen en de biologische bepaaldheid van de vrouw, en dergelijke evidente nonsens meer. En neem de Ierse situatie. Een protestantse bovenlaag, en een rooms-katholieke onderlaag, waarmee het scheidingsveld is aangegeven. De rooms-katholieken werden, door hun geloof, in een bepaalde situatie geboren, en zijn eeuwenlang in die positie gebleven. Mochten alleen maar het ongeschoolde werk doen en werden niet toegelaten tot de betere banen. Die waren voor protestanten gereserveerd. Dan krijgt natuurlijk een door geboorte bepaalde positie een evident klasse-aspect, en met het klasse-vooroordeel wordt het ook tot

een geboorte-vooroordeel en dus , zou je bijna kunnen zeggen, tot een raciaal vooroordeel. In die zin heeft John Rex het gebruikt.

VRAAG

Maar wanneer je zo redeneert, kom je natuurlijk altijd bij ras uit?

ANTWOORD

Als je wilt wel, ja. Dan is het een koud kunstje om altijd bij ras uit te komen. Maar ik maak me daar zo'n zorgen niet over, omdat ik aan de andere kant weet dat het hele concept 'ras' zijn geldigheid heeft verloren. We hebben dus feitelijk in alle gevallen met een sociaal mechanisme te maken. Alleen de bijzonderheid van wat ik dan zou willen noemen racisme-studies is,dat die zich richten -en ik denk dat dat een grove afgrenzing is, en een methodologisch absoluut niet zuivere- op groepen waarvan in ieder geval gezegd wordt, dat ze andere somatische eigenschappen hebben. Of waar het zonder meer evident is dat ze die hebben, maar waarvan je wetenschappelijk kunt aantonen dat dat punt eigenlijk helemaal geen verklarend vermogen heeft. Dus je kunt even goed zeggen: het is allemaal ras, als: het is geen van allen ras. Dat wordt dan vrijwel dezelfde bewering.

VRAAG

U stelt dat de stereotypen die men aan bepaalde bevolkingsgroepen toekent, nodig om de veroordeling van die groepen te rechtvaardigen, een duidelijk maatschappelijke functie moeten hebben. Wanneer we dat nu eens op de huidige situatie in Nederland betrekken, zou het dan zo kunnen zijn dat het vooral om sociaal-economische redenen nu niet de joden, maar de Turken en Marokkanen zijn die verantwoordelijk worden gesteld voor de 'verwording' van de Nederlandse maatschappij?

ANTWOORD

Dat is de hamvraag, hè. Ik heb net al gezegd dat het moeilijk is om sociaal-economische en zgn. raciale stereotyperingen van elkaar te scheiden. Dat is methodologisch een verschrikkelijk moeilijk probleem. In de huidige Nederlandse ontwikkeling is er duidelijk sprake van een sociaal probleem dat een racistische component draagt, aangezien het anders zijn en het anders eruit zien in de rechtvaardiging van de behandeling een rol speelt. Of dat nu impliceert dat daarmee van een afzwakking van een eventueel antisemitisme sprake is, daar ben ik niet zeker van. Er zijn evenveel argumenten om dat wel als om dat niet te veronderstellen. Laat ik eerst eens een uitstapje maken. Vergeleken met Californië, Oregon, of überhaupt eigenlijk met de westkust, ondervond de Chinees in de zuidelijke staten van Amerika een zekere protectie van

het feit dat daar de aanwezigheid van de neger een gemakkelijker zondebok bood. Zoals ook in Londen werd gezegd, dat de joodse gemeenschap in Engeland op een goed ogenblik een zekere protectie ondervond van het feit dat er een meer 'voor de hand liggende' zondebok in de vorm van de Jamaicanen aanwezig was. Ik denk dat je op die manier argumenten zou kunnen bedenken dat de ene vorm verdwijnt omdat de andere vorm de overhand heeft. Toch denk ik dat er ook een heleboel argumenten te bedenken zijn, die aantonen dat dat niet zo is. In het algemeen denk ik dat je moet zeggen dat iedereracist, als we dat woord hier nu even mogen gebruiken, de neiging zal hebben zijn vooroofdelen, die tot uitdrukking komen in allerlei stereotypen, op alle 'afwijkende groepen' van toepassing te laten zijn. Ook al heeft hij een voorkeursgroep, die als dé zondebok, dé veroorzaker van alle ellende wordt aangewezen. Neem maar het geval van Hitler in 1936, toen hij vier gouden medailles aan Jesse Owens moest uitreiken. Dat was een van de grootste vernederingen die de nazi's ooit hebben ondergaan. Stel je voor, verliezen van een inferieur ras. Hitler was zelf ook niet op het podium aanwezig. Met andere woorden, vanuit een antisemitisch standpunt is het erg gemakkelijk om ook de neger erin te betrekken.
Maar laat ik eens wat nader ingaan op dat punt van de functionaliteit. Ik bedoel daarmee te zeggen, dat wanneer er in het verleden aan een bepaalde categorie mensen een bepaald stereotype gehecht is geweest, dat dan de keuze van de zondebok bepaald wordt door het schijnbaar verklarend vermogen van dat stereotype. Zo is in een periode van grote economische problemen, van een agrarische depressie, van problemen met industrialisatie enz., het stereotype van een groepering die als woekeraar wordt gezien, als de 'Geldmensch' bij uitstek, natuurlijk veel functioneler dan het stereotype van de messentrekker, oplichter, vrouwenverkrachter, dronkelap enz.. In die situatie richt men zijn agressie dan ook op de groep die het meest verklarende stereotype heeft. Dat bedoel ik eigenlijk met die functionaliteit .
Daartegenover staat natuurlijk het Archie Bunkersyndroom. Archie Bunker richt zich -en het is niet toevallig dat hij dat doet, daar zit een hele specifiek New Yorkse denkwereld achter- 'ondiscriminerend' tegen iedereen. Polen, joden, negers, Puertoricanen, voor hem is het allemaal tuig. Archie Bunker maakt dus geen keuze.. Maar ik denk dat dat niet de normale situatie is, en dat er altijd een proces plaatsvindt van keuzen maken. In de zuidelijke staten van Amerika is het stereotype van de 'nigger' waarschijnlijk het meest functioneel, omdat hét aanknopingspunt biedt om de noorderlingen als het ware van het

lijf te houden. Het past daar in de economische structuur. Maar, en daar zijn we nu met een ander project mee bezig, dit is allemaal dus nog heel tentatief, in Nederland doet zich momenteel het volgende moeilijke probleem voor: er is een vaag, ongespecifeerd en eigenlijk nog niet van een duidelijk stereotype voorzien racistisch sentiment, dat we gemakshalve een 'koloniaal ressentiment' hebben genoemd. Ook in Nederland was een betrekkelijk onuitgesproken gevoel aanwezig over 'die blauwen' enz.. Maar in de gewone Nederlandse sfeer -in Indonesië zelf lag dat natuurlijk anders - vóórdat die mensen hierheen kwamen, bestond dat betrekkelijk vage, van een onduidelijke ideologische structuur voorziene stereotyp. Alleen is nú de aandacht vooral gericht op de allochtone groepen, die als problematisch gezien worden; er is op dit moment een bepaald stereotyp bezig te ontwikkelen: die mensen met hun ritueel slachten, hun vieze gewoonten, het feit dat ze zich afzijdig houden etc. Maar het zich richten op deze groepen doet aan de andere kant de behoefte toenemen gebruik te maken van een al duidelijk bekend stereotype. Er is dus goede reden om te veronderstellen dat het zich richten op deze groepen bv. wel eens toenemend antisemitisme tot gevolg kan hebben. En wel in de vorm die ik hier en daar al naar boven heb zien komen, maar nogmaals, nog onvoldoende onderzocht: het zijn de joden die die rotzakken hierheen hebben gehaald. Rijke joden, die goedkope arbeiders willen hebben om zo controle over de economie te krijgen, die halen die Pakistani en die Surinamers hierheen. Dat is bv. een beschuldiging die in het National Front wel wordt geuit. En zo komt er wel degelijk een antisemitische component in het verzet tegen de allochtonen. Je kunt hier dus twee kanten op redeneren. Onder bepaalde voorwaarden gaat er in zekere zin een beschermende werking vanuit, aan de andere kant gaat er een accumulerende werking vanuit. On dit moment heb ik nog weinig inzicht in hoe dat proces werkt. In ieder geval wijst het eerste kleine onderzoek naar neo-nazi literatuur uit, dat er een theoretisch argument is om te veronderstellen dat het verzet tegen de allochtonen wel eens vergezeld zou kunnen gaan van toenemend antisemitisme. Maar het onderzoek is nog niet ver genoeg om daar een sluitende uitspraak over te kunnen doen.

VRAAG

Toch worden er ook duidelijk sociaal-economische argumenten gebruikt om het idee te onderbouwen dat allochtonen dit land uit zouden moeten: ze pikken de banen in in deze tijd van economische teruggang, ze tasten de Nederlandse identiteit aan, hoe die er ook uit moge zien, en ze zorgen er toch maar voor dat hele wijken ontstaan met getto-achtige aspecten, die

'verbruinen' en 'verzwarten', en waarin de autochtone Nederlanders zich langzamerhand totaal misplaatst voelen.

ANTWOORD

Er is inderdaad sprake van een beginnende segregatie tussen de verschillende groeperingen. Eveneens is er een stereotypievorming op gang gekomen en zien we de gewelddadigheid toenemen. Ik zou dan ook best bereid zijn het model hier nog eens als hypothese voor de verklaring te gebruiken. Toch zou ik er geen uitspraak over durven doen of daarmee de keuze van zondebok dus duidelijk bepaald is.

VRAAG

In uw artikel 'De groei van het anti-joodse stereotype' in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis van februari '84 formuleert u de volgende beleidsimplicatie: "Open interactie zou bij een beginnend proces van groei van vooroordeel, als het stereotype nog niet vastligt, nog niet verankerd in een intolerante mening, een goed voorbehoedmiddel kunnen zijn". U zult zich dus ook wel niet kunnen vinden in het huidige overheidsbeleid, dat zich duidelijk tegen 'gedwongen spreiding van minderheden' richt?

ANTWOORD

Ik denk dat dit een onjuiste conclusie is. Zodra er een element van dwang is, werkt dat altijd belemmerend op een open interactie. Op grond van de ervaringen, die ik met historische studies heb opgedaan, denk ik dat een goed voorbehoedmiddel open interactie zou kunnen zijn. Maar het is goed om te kunnen constateren dat open interactie maar één van de drie voorwaarden is. En daarom zou ik nooit durven beweren, dat open interactie een volledig panacee is voor alle kwalen. Dat om te beginnen. Niettemin is het wel verstandig daar rekening mee te houden. Nemen we bv. het geval van de schoolintegratie in Amerika, dan is duidelijk dat het idee op zich goed was. Kleine kinderen van een jaar of 6 zijn door hun leeftijd nog gemakkelijk vatbaar voor een open interactie. Allerlei onderzoeken hebben uitgewezen, dat kleine kinderen als het ware het verschil niet zien, en dat dus blanke en negerkindertjes van 6 jaar betrekkelijk onproblematisch met elkaar spelen. En dat de spelsituatie in het algemeen voor kleine kinderen onracistisch is. Als dat waar is, en ik hoop en denk dat het waar is, maar ik heb het zelf niet onderzocht, dan is het uiteraard een goed idee om blanke en zwarte kinderen vanuit die open situatie bij elkaar te brengen. Dat had bevorderend kunnen werken op de oplossing van het probleem. Maar ik zou de laatste zijn om te beweren dat dit de sleutel tot het probleem is. Teveel andere factoren zijn eveneens van belang. Het experiment in Amerika bv. is mislukt, omdat je de eigenaardige situatie

kreeg, dat blanke kinderen door gebrekkige leermiddelen slechter onderwijs kregen dan hun ouders hadden verwacht. En de oorzaak daarvan werd bij de negerkinderen gelegd, die de blanke kinderen zouden remmen. Daardoor werd het project in een vroegtijdig stadium afgebroken. Maar om terug te komen op dat probleem van het regeringsbeleid; als er eenmaal een situatie is dat er bepaalde spanningen zijn, dan denk ik dat het niet verstandig is om een geforceerde spreiding tot stand te brengen, want een geforceerde spreiding garandeert helemaal geen open interactie. Tevens is het een heel rechtmatige zaak, dat wanneer mensen zich enigszins bedreigd voelen, zij tot een zekere samenballing komen om interne bescherming te vinden. Dan moet je niet gaan zeggen: ze mogen niet bij elkaar wonen. Langs één lijn redenerend kan ik mij dus heel goed vinden in dit regeringsbeleid, van niks te willen forceren en de mensen zelf te laten beslissen. Maar dat neemt niet weg, dat wanneer clubhuizen, buurtsociëteiten en dergelijke het tot hun programma zouden maken om evenementen te organiseren in hun wijk, waarbij de verschillende groeperingen in een spel-, leer-, of muzikale situatie op een ongedwongen manier bij elkaar worden gebracht, zodat ze elkaar in een normale menselijke situatie ontmoeten, dit ontluikende stereotypen de kop in zou kunnen drukken. Daar kan dan wel degelijk een genezende of voorkomende werking van uitgaan.

VRAAG

Is dat niet een al te optimistische gedachte? Mensen genees je toch niet zo gemakkelijk van hun vooroordelen, die nu juist kenmerkend zijn voor een bepaalde geesteshouding?

ANTWOORD

Je hebt volkomen gelijk; ik denk dat de term 'genezend' niet goed is, en dat het alleen voorkomend werkt. Ik denk dat er ook argumenten zijn aan te geven waarom 'genezend' niet werkt. En dat is misschien de grote tragedie. We hebben genoeg voorbeelden uit het verleden voorhanden, waarin groepen joden en niet-joden bij elkaar werden gebracht in vooral beroepssituaties, zonder genezende werking. Omdat dan de reactie van iemand die al behept is met een vooroordeel en dus een specifieke groep joden ontmoet in de beroepssituatie is dat zij een uitzondering vormt en er geen aanleiding is,zijn mening ten aanzien van al die andere joden die hij niet ontmoet te wijzigen. Dat heb ik in mijn boek geïllustreerd met dat meest gruwelijke voorbeeld van wat Himmler op een goed ogenblik zegt: elke Duitser heeft zijn uitzonderings-jood, er is dus in Duitsland helemaal geen antisemitisme. Ja, precies die ene uitzondering,

maar ze waren best bereid om voor al die anderen die ze niet kenden het sjablone te aanvaarden. Dus ik ben volkomen terecht gecorrigeerd, dat het niet genezend werkt - of er moet aan vele andere voorwaarden zijn voldaan - maar ik denk dat ik er wel argumenten voor heb om te zeggen dat het voorkomend zou kunnen werken.

VRAAG

Maar de 'tragedie' is dan toch wel, dat de witte Nederlander die in principe geen racist is, maar zich toch in zijn wijk niet meer thuisvoelt, omdat er steeds meer anders gekleurde Nederlanders bijkomen, op een zeker moment op de Centrumpartij zou kunnen gaan stemmen en dat we dan uitgepraat zijn?

ANTWOORD

Ja, dat is een probleem. Maar ik weet niet of het stemmen op de Centrumpartij alleen door die situatie wordt beheerst. Eerlijk gezegd geloof ik dat niet. Maar nogmaals, op dit gebied ben ik niet deskundig. In m'n artikel heb ik wel een getallenvoorbeeldje gegeven, waaruit blijkt dat het stemmen op de Centrumpartij niet direct afhankelijk is van de wijk. Neem Almere maar. Waarom is het in Almere dan een probleem? Daar zijn betrekkelijk weinig allochtonen, maar daar blijkt op een goed ogenblik dan een groot aantal kiezers voor de Centrumpartij te zijn. Dus volgens mij is die relatie helemaal niet zo evident.

VRAAG

Of die kiezers zijn de mensen die uit de'probleemwijken' in Amsterdam komen?

ANTWOORD

Dat is dan inderdaad de verklaring. Dat het mensen zouden zijn die in Amsterdam met de verstoorde verhoudingen kennis hebben gemaakt, en het probleem hebben meegenomen. Ik zal niet ontkennen dat dit een mogelijke verklaring is. Maar omdat het een mogelijke verklaring is, moet je zoveel andere mogelijkheden ook openhouden die beslissend zouden kunnen zijn voor de keuze al dan niet met de Centrumpartij mee te doen. Je zult dus voorzichtig moeten zijn met je uitspraken, denk ik. Neem bv. eens de grote aanhang die de Nazipartij had onder Duitse agrariërs. Je kan absoluut niet zeggen dat die Duitse agrariërs in wijken woonden waar ze geconfronteerd werden met 'vreemde elementen', maar ze waren wel op basis van hun problemen en op basis van een stereotype, graag bereid om uiteindelijk Hitler te steunen. Dus ik denk dat er teveel andere factoren in het spel zijn om het eenvoudig alleen op die geografische distributie te gooien.

VRAAG

Maar u zult toch ook niet ontkennen, dat er van de Centrumpartij een soort sociaal terroriserende werking kan uitgaan op mensen die zgn. potentiële discriminanten zijn, omdat ze in wijken leven die toch al armoedewijken zijn, met een hele slechte financiering, ook door lagere overheden, enz. enz.

ANTWOORD

Die mogelijkheid bestaat. Maar daar dient dan wel onmiddellijk bij te worden aangetekend, dat heersende negatieve meningen eveneens het gevolg zijn van de economische situatie en van de sociale achterstelling van bepaalde groepen in deze samenleving, en niet alleen te maken hebben met het elkaar al dan niet ontmoeten in een open werk- of woonsituatie. Een veel algemener ressentiment bepaalt dus de keuze van de zondebok. Je kunt dus net zo goed zeggen: je moet wat aan dat ressentiment doen. Ik denk dat daar veel eerder de oorzaak ligt, en niet in het feit dat de wijk op de een of andere manier 'verloedert', omdat er teveel zwarte of bruine mensen in wonen. Daarom moet de Centrumpartij niet de gelegenheid gegeven worden om van dit gegeven teveel misbruik te maken. Ik zou als mijn voorzichtige mening willen formuleren, dat geprobeerd zou moeten worden om met een goed sociaal beleid stukken van het ressentiment weg te nemen. Want een heel stuk van het ressentiment, dat zich in een afgeleide vorm op de allochtonen richt, richt zich natuurlijk ook op Den Haag, dat hen in de kou laat staan. In die richting zit het ressentiment ook. Neem maar de NSB, een typische rancunepartij, zoals Ter Braak al zei, die een kanaal bood om de algemene rancune die zich op een goed ogenblik op een bepaalde manier ging uiten, in één bepaalde richting te stuwen. Het sociale beleid nu zou dan ook op een daadwerkelijk open ontmoeting gericht moeten zijn. Ik denk dat hier een een overheidstaak ligt, waarbij ik vooral aan de lagere overheden denk. Ook buurt- en clubhuiswerk spelen daarin een ongelooflijk belangrijke rol.

VRAAG

U vindt dus dat het gevaar vanuit de maatschappij zelf dient te worden bestreden, en dat niet kan worden gezegd: we verbieden de Centrumpartij?

ANTWOORD

Ik ben geen voorstander van het verbieden van de Centrumpartij. Om een aantal redenen niet. De eerste reden is gewoon een heel praktische: ik denk dat het onverstandig is om deze groepering met haar ressentimenten ondergronds te jagen. Want dat betekent ook dat je de controle erover verliest. En we hebben genoeg voorbeelden van partijen die verboden

zijn geweest, die op een goed ogenblik als een duveltje uit een doosje versterkt terugkomen. Neem maar het klassieke voorbeeld van de verboden socialistische partij in Bismarck-Duitsland, die toen ze uiteindelijk weer toegelaten werd, bleek 4 tot 5 keer zo groot te zijn. Hetzelfde effect zie je optreden bij communistische partijen, daar waar ze verboden zijn. Ik ben er helemaal niet van overtuigd dat verbieden betekent dat daarmee het gevaar bezworen is. Je hebt je ogen ervoor dichtgedaan en je hebt ze de uiterlijke mogelijkheden ontnomen om zich te manifesteren, maar wat er ondergronds gebeurt, op het gebied van werving e.d. daar heb je geen grip meer op.

VRAAG

Maar door ze te verbieden, ontneem je ze wel het platform om allerlei wrokgevoelens te bundelen.

ANTWOORD

Ja, dat zou een argument kunnen zijn. Maar dan redeneer ik verder, en vind ik, op grond van mijn eigen democratische overtuiging, dat iedereen het recht moet blijven behouden om voor zijn meningen en standpunten uit te komen, ook al zijn deze nog zo verwerpelijk. En we hebben dan een grondwet, en eén artikel 137 in het Wetboek van Strafrecht, waarin uitdrukkelijk vermeld staat: alle mogelijke propaganda, of het bevorderen van discriminatie op grond van geloof, ras of sexe, is verboden. En we zijn op het ogenblik bezig met het ontwikkelen van een juridische procedure om daarvoor de strafmaat vast te stellen. Zolang de Centrumpartij haar ideeën dus alleen met de mond belijdt, denk ik dat je een democratische samenleving het vertrouwen van de democratie moet geven. Een democratische samenleving is pas werkelijk wat waard, en verdient het om democratisch genoemd te mogen worden, wanneer zij democratische procedures weet te ontwikkelen om zo'n partij met intellectuele middelen te bestrijden. En als ze daartoe niet in staat is, nou, dan verdient ze ook niet beter, zou ik haast zeggen.

VRAAG

Dat is een nogal fatalistisch standpunt.

ANTWOORD

Ja, eigenlijk wel. Maar je kunt dan verder gaan en zeggen: we hebben een juridisch apparaat en als de Centrumpartij iets doet wat niet volgens de wet is, dan moet je haar onmiddelijk in de kraag vatten en een fikse straf uitdelen. Dus ik ben geneigd om te zeggen: laat ze maar praten, en zodra ze iets doen moet je ze oppakken. Maar in welke mate het Nederlandse justitiële apparaat hiertoe in staat is, daar durf ik geen zinnig woord over te zeggen. Maar mijn mening is wel dat het zó hoort te gebeu-

ren.

Mijn punt is dus, dat de democratische discussie het intellectuele fundament moet leveren om dit af te wijzen. Dat is ook precies de reden waarom het niet gewerkt heeft in nazi-Duitsland. Daar hielden de intellectuelen zich politiek afzijdig en waren de voorwaarden voor een openbare discussie in onvoldoende mate aanwezig, onder andere door de openlijke gewelddadigheid, waar onvoldoende tegen werd opgetreden, en door het terreureffect, dat van de depressie uitging. Toch was er ook wel degelijk een grote weerbaarheid aanwezig, ook in de Weimarrepubliek. Eén van de grote tragedies dáár is geweest , het geweldige conflict tussen socialisten en communisten onderling, en de verdeling die dat met zich meegebracht heeft, waardoor de aandacht te weinig geconcentreerd geweest is op het echte grote probleem. Een tweede punt is dat socialistisch Duitsland wel degelijk gemobiliseerd is geweest, en verdomd goed in de gaten had wat het gevaar was, alleen heeft het een tactische fout gemaakt. Ze dachten, na 1923, dat Hitler nog een keer zou gaan Putsch-en en ze hebben al hun energie erop gericht om een tweede Putsch te voorkomen, en ineens werden ze ermee geconfronteerd, dat Hitler via een achterdeurtje naar binnen kwam, en daar waren ze duidelijk niet op voorbereid. Maar wanneer je kijkt naar de SDP, de Rote Falke, de jeugdorganisaties, dan zie je dat men ongelooflijk actief bezig was tégen het Nationaal-Socialisme. Maar tegelijkertijd woedde er die interne strijd met de communistische vleugel. De communisten voelden de behoefte primair de socialisten te bestrijden, wat de weerstand in nazi-Duitsland sterk verzwakt heeft, en daardoor de democratische procedures. Daarbij heeft het liberale element in Duitsland natuurlijk altijd het grote probleem gekend zich niet te willen manifesteren. Lees Barrington Moore maar, die erop wijst dat de bourgeoisie zich eigenlijk nooit een volledige ideologie heeft eigen gemaakt. Dat is naar mijn idee het hele probleem van de Weimarrepubliek in een notedop.

VRAAG

Om te begrijpen waarom Hitler aan de macht kon komen en kon blijven, is het dus niet genoeg om op sociaal-economische ontwikkelingen te wijzen.

ANTWOORD

Ik denk het niet, nee. Ik denk dat in het verleden de ontegenzeggelijk juiste constatering van de geweldige ontworteling die de depressie in Duitsland veroorzaakt heeft, te vaak als dé verklarende factor is gebruikt om te kunnen begrijpen waarom Hitler aan de macht kon komen. Maar dat is niet voldoende. Er was wel degelijk een enorme intellectuele en

morele weerstand in Duitsland aanwezig. Laten we niet vergeten dat Hitler bij een officiële verkiezing nooit meer dan 36% van de stemmen heeft gekregen. Het is dus nog altijd zo, dat 2/3 van de Duitse bevolking verdomd sterk tegen was. En laten we ook niet vergeten dat op het moment van die verkiezingen het aantal nazi-stemmen al bezig was terug te lopen, en bij elke verkiezing meer is teruggelopen. Als niet toevallig die akelige gebeurtenis had plaatsgevonden dat von Papen via een achterdeurtje Hitler tot kanselier maakte, en daarmee de zaak opengooide voor de nazi's en als er dan niet dat gedoe was geweest met de communistische vertegenwoordigers in de Rijksdag die samen met de Nazi's 'nee' stemden, als dat hen zo uitkwam, alleen maar om de socialisten dwars te zitten, dus die ongelooflijke politieke verdeeldheid, dan was er voldoende intellectuele reserve geweest tegen de Nazi's.
Ik wil eigenlijk nog één ding kwijt, want dat wordt te vaak vergeten. In geen één land in Europa was een zodanig actieve vereniging, al vanaf 1880, die een groot deel van de Duitse intelligentsia heeft omvat, als de 'Verein zur Abwehr des Antisemitismus'. Dat wordt echt te vaak vergeten, dat er dus in Duitsland wel degelijk een grote groepering mensen is geweest die in de gaten had wat het gevaar Hitler inhield. Alleen hebben ze ongelukkigerwijs in hun 'liberaal optimisme' de kracht van de tegenstander onderschat. Ze hebben teveel aangenomen dat de tegenstander ook redelijk was. En ze zijn er met de redelijkheid tegenin gegaan. En ze hebben de irrationele factoren, de kracht van de 'passion' als het ware teveel vergeten. We moeten ons daarom ook niet laten verleiden tot simplistische redeneringen als: we hebben nu een depressie 'of a kind' en in 1929 was er een depressie - de laatste heeft de nazi's aan de macht doen komen, deze creëert de mogelijkheden voor een Centrumpartij. Dan moet je toch echt veel meer kijken naar dieperliggende problemen: waarom de democratische procedure in de Weimarrepubliek niet heeft kunnen functioneren. En dan ben ik nog wel zo optimistisch dat ik denk dat de voorwaarden voor het goed functioneren van een democratisch bestel op dit ogenblik in Nederland beter gegarandeerd zijn dan in 1933 in Duitsland.

ANNEMARIE COTTAAR
WIM WILLEMS

De geassimileerde Indo: mythe of werkelijkheid?

DE REPATRIANTEN EN HET CIRCUIT

Het Nederlandse volk heeft de reputatie een tolerant volk te zijn. Nu heeft het in de loop van zijn geschiedenis ook inderdaad vele slachtoffers van politieke en religieuze onderdrukking binnen zijn grenzen opgenomen, en zet het deze traditie tot op de huidige dag voort. Maar het ging in dat verleden toch meestal om kleine groepen mensen, die over het algemeen welgesteld, ontwikkeld, dan wel vakbekwaam waren en dus eerder geld binnen brachten dan geld kostten, wat de tolerante houding van de Nederlanders ongetwijfeld gunstig zal hebben beïnvloed. Deze situatie werd wel even anders in de jaren 1960/70 toen grote groepen vaak laaggeschoolde 'vreemdelingen' immigreerden. Zij werden dan ook slechts geaccepteerd voorzover zij zich wisten aan te passen. Wie aan de eigen groepsidentiteit vasthield en deze wilde behouden, kwam in conflict met de Nederlandse samenleving.

Waar dat toe geleid heeft, brengt de ACOM in haar 'Advies Onderzoek Minderheden' (1979) als volgt onder woorden: "Er zijn aanwijzingen dat, met de toenemende omvang van de minderheidsgroeperingen èn met het scherper worden van de maatschappelijke selectieprocessen in het algemeen, vooroordeel en discriminatie jegens de minderheden in Nederland op grotere schaal optreden".[1] Verschillende, ook wetenschappelijke publikaties hebben inmiddels afgerekend met de mythe dat de Nederlander niet zou discrimineren.[2]

Als modelvoorbeeld van een groep die, ondanks haar uiterlijke en ook wel kulturele 'afwijkendheid' (anders zijn), zonder noemenswaardige problemen in de Nederlandse samenleving zou zijn opgenomen, fungeert vaak de groep der Indische Nederlanders.[3] In de vakliteratuur (op terreinen zoals: minderheden, discriminatie en racisme) bestaat sinds jaar en dag konsensus over de geruisloze assimilatie van deze groep van ± 180.000 mensen, die tussen 1949 en 1961 noodgedwongen naar Nederland zijn 'gerepatrieerd'.[4] Dit proces wordt ofwel aangehaald om de mythe van het tolerante Nederlandse volk overeind te houden, ofwel om kontrasterend te worden afgezet tegen de moeilijkheden met etnische groepen in deze jaren '80. Wij staan nogal skeptisch tegenover deze

simplistische assimilatie-theorie, en hopen door een kritische bezinning op de bronnenverwerking door publicisten aan het licht te brengen waarom. Zij baseren hun gegevens in het bijzonder op twee onderzoeken:

1. het in 1957 verschenen Repatriëringsrapport van J.H. Kraak e.a.
2. de in 1966 verschenen studie van J. Ex 'Adjustment after migration'.

Nu is het opvallend dat men er in geen van deze beide studies aanspraak op maakt representatieve uitspraken te doen over de assimilatie van de hele groep der Indische Nederlanders.

Zo wordt in het Repatriëringsrapport bv. weliswaar de integratie van de gerepatrieerden in de Nederlandse samenleving onderzocht, met behulp van enquêtes, maar naast de Indische Nederlanders worden ook andere repatrianten ondervraagd. Migratie-kategorie 1 -de in Nederland geboren en getogen repatrianten- blijkt zelfs de helft van het totale aantal ondervraagde personen uit te maken. In het Repatriëringsrapport wordt hierover gezegd: "De omstandigheid dat migratie-kategorie 1 in zo sterke mate onder onze proefpersonen vertegenwoordigd is, een verschijnsel dat zijn oorzaak niet in de response, maar in het tijdstip van onderzoek heeft, onderstreept nog weer eens dat dit een eerste onderzoek op dit terrein betreft". (p. 26) Een groot deel van de derde repatriëringsgolf (1952-1956) en de hele vierde (1957-1958), waarmee nu juist de meeste Indische Nederlanders naar Nederland kwamen, waren in dit onderzoek dus nog niet betrokken. De samenstellers van het Repatriëringsrapport vermoedden al dat de problematiek van deze 'recent gerepatrieerden' wel niet meer dezelfde zou zijn als die der eerder gerepatrieerden. Zij presenteren hun onderzoek dan ook in de eerste plaats als een 'uitgebreide verkenning' van het tot dan toe nog niet systematisch in kaart gebrachte materiaal. En in die opzet zijn zij zeker geslaagd. Het rapport geeft goede en uitgebreide informatie over de geschiedenis van de repatrianten: hun leven in Indonesië, de motieven voor repatriering, het verloop van de repatriëring, en de integratie in de Nederlandse samenleving.

De tweede veel geciteerde bron is J. Ex met zijn boek 'Adjustment after migration'. Deze benadrukt echter dat het bij zijn onderzoek om een descriptieve studie gaat, en dat de faktoren die hij uit zijn observatie als bepalend voor het aanpassingsproces naar voren haalt, slechts als veronderstellingen mogen worden beschouwd. Hij interviewde 40 families, achtereenvolgens ½ jaar, 1 jaar, 2jaar en 3 jaar na hun aankomst in Nederland. Uit deze interviews leidt hij veel interessante

informatie af, maar hij geeft geen representatieve antwoorden op de vragen die rijzen n.a.v. de assimilatie der Indische Nederlanders.

De eersten die deze twee onderzoeken in een groot literatuuroverzicht over Indische Nederlanders betrekken, zijn R.J. Kuiper en H.G. Surie in hun doktoraalskriptie 'De Indo en Tong Tong'. Surie heeft van hun bevindingen later verslag gedaan in zijn sindsdien standaardartikel 'De Gerepatrieerden' in de bundel 'Allochtonen in Nederland'. (1971) Hij geeft hierin een uitgebreid overzicht van de geschiedenis der Indische Nederlanders en bespreekt zowel de repatriëring als de opname van Indische Nederlanders in Nederland. In zijn beschouwingen over de assimilatie betrekt hij voornamelijk het Repatriëringsrapport, Ex, en twee kleine enquêtes. Konklusies over de aanpassing en assimilatie meent hij hier niet aan te mogen verbinden. Hij noemt wel een aantal faktoren die de sociale assimilatie mogelijk helpen bevorderen, zoals: de marginaliteit van de Indo-Europeanen, de waarden en normen die de gerepatrieerden en de Nederlandse samenleving deelden, de overeenkomst in taal, de goede opvang door de Nederlandse overheid, de uitstekende materiële voorzieningen, en de houding en het gedrag van de Nederlanders. Maar omdat een en ander moeilijk valt te onderbouwen, doet hij zijn uitspraken met de nodige reserve: "We zullen ons moeten baseren op wat het ene grote onderzoek van 1955 en een aantal kleintjes heeft opgeleverd. De tendenties die daarin aan het licht kwamen, kunnen we aanvullen met gegevens van elders. Voor het overige dienen we ons te behelpen met gissingen en min of meer intelligente beschouwingen. Zonder verder uitgebreid onderzoek, waarvoor het nu, in 1969,nog niet te laat hoeft te zijn, is iedere konklusie uit het thans ter beschikking staande materiaal op zijn minst aanvechtbaar en hoogstens een waarschijnlijkheid." (Allochtonen, p.97)

Géén der onderzoekers beroept zich er dus op geldige uitspraken te doen over de assimilatie der Indische Nederlanders in de Nederlandse samenleving. Zij wijzen er met nadruk op dat verder onderzoek dringend noodzakelijk is. Maar er is verder nooit wetenschappelijk onderzoek gedaan. Wel vormen de voorzichtige uitspraken die de genoemde onderzoekers eens deden, nu het bewijsmateriaal voor de geruisloze assimilatie theorie. Waarbij dient te worden aangetekend dat in de ene publikatie genuanceerder gebruik wordt gemaakt van de gegevens dan in de andere.

In de vakliteratuur is men het er over eens dat de voorbeeldige assimilatie der Indische Nederlanders grotendeels te danken is geweest

aan een heel 'uitzonderlijk samenstel van faktoren', zoals:

- de onmogelijkheid van een weg terug voor deze uiteindelijk toch politieke vluchtelingen
- de kulturele georiënteerdheid van deze mensen op Nederland en hun grote bereidheid tot aanpassing
- het gebrek aan organisatie van de Indische gemeenschap door haar heterogene samenstelling
- de gunstige ontwikkeling op de arbeids- en woningmarkt
- het overheidsbeleid dat ondubbelzinnig op assimilatie gericht zou zijn geweest
- de positieve houding van de ontvangende samenleving

Vooral de laatste faktor wordt graag aangehaald om aan te tonen, dat Nederlanders toch zulke tolerante mensen zijn. Surie is eigenlijk de enige die duidelijk stelt, dat de assimilatie voor een groot deel te danken is geweest aan de Indische Nederlanders zelf. Waar zij op onbegrip en weerstand stuitten, zwegen zij. Hun meegaandheid vergde zo weinig van de geprezen Nederlandse tolerantie. Dit beeld wordt echter door weinigen erkend. En zeker niet door Chr. Bagley in zijn boek The Dutch Plural Society (1973). Zijn onderzoek naar 'ras-relaties' in Nederland, waarvan de resultaten worden vergeleken met de situatie in Engeland, levert een uitermate gunstig beeld op van de verhoudingen hier. Uiteraard voornamelijk het gevolg van de omstandigheid dat het in Engeland, in de onderzochte periode, wel zeer slecht gesteld was met de acceptatie van mensen met een andere huidskleur. Door deze houding te vergelijken met de situatie in Nederland, ontstaat al snel een geflatteerd beeld van de Nederlandse tolerantie t.o.v. de door Bagley bekeken groep der Indische Nederlanders.

Wat hij zag, was het volgende. In Nederland wordt er zowel op officieel niveau, als ook in andere sektoren van de samenleving, warme sympathie gevoeld voor de "displaced residents of Indonesia" en men is vastbesloten deze immigranten te helpen. De regering had in 1949 immers de "whole-hearted decision" genomen de gekleurde immigranten op te nemen. Verbazingwekkend is dat hij niet naar voren brengt dat men er in deze periode (en ook de jaren daarna) van officiële zijde alles aan heeft gedaan om de grote groep der Indo-Europeanen in Indonesië te laten blijven, terwijl het door hem geciteerde Repatriëringsrapport hier toch al melding van maakt.

Vervolgens vraagt hij zich af, hoe de Nederlanders zo'n grote invasie en aanslag op hun nationale budget konden accepteren. In zijn antwoord

noemt hij twee faktoren die de basis zouden vormen van de tolerantie en de goede wil die grote delen van de bevolking toonden:

1. de betrokkenheid van de Nederlanders bij het verlies van Indonesië en de overtuiging dat de rol van Nederland de juiste was, hoewel niet erkend door de wereldmachten
2. het voorbeeld dat de leiders van de Nederlandse samenleving gaven.

Ter illustratie van deze tweede faktor noemt hij het bezoek van koningin Juliana aan de repatriëringsschepen, en refereert hij aan de nacht die zij doorbracht in een contractpension "as to establish a common feeling with the immigrants". Tevens wijst hij erop dat zij een groot deel van haar paleis ter beschikking stelde om de immigranten te huisvesten: "It is difficult to imagine Queen Elizabeth doing the same for Asians expelled from Africa!" (p. 85) Afgezien van het feit dat niet koningin Juliana maar prinses Wilhelmina haar paleis (Het Loo) ter beschikking stelde, maakt Bagley hier ons inziens toch wel erg vreemde kronkels om vermeende Nederlandse tolerantie aan te tonen. Een onafhankelijk onderzoek naar de rol van de Nederlandse regering en de houding van het Nederlandse volk t.o.v. de repatriërende Indische Nederlanders, zonder vergelijkingen met de Engelse situatie, zou ongetwijfeld een heel ander beeld hebben opgeleverd.

De meelevendheid met de mensen die Indonesië gedwongen moesten verlaten, is een argument, dat ook o.a. F. Bovenkerk in Omdat zij anders zijn (1978) aanhaalt. Een ongegrond argument evenwel, wanneer we de getuigenissen van Indische Nederlanders zelf beluisteren. Zij beweren destijds nu juist onaangenaam getroffen te zijn door het absolute gebrek aan belangstelling van Nederlandse zijde voor hun Indische achtergrond. Niet alleen zag men hen aan voor Indonesiërs (de vijand!), men konfronteerde hen ook met vragen als: "Hoe komen jullie aan een Nederlands paspoort?" en "Waar hebben jullie Nederlands geleerd?" Bovendien ontbrak het de Nederlanders vrijwel geheel aan inzicht in de motieven voor repatriëring naar Nederland.[5]

In plaats van 'meelevendheid' kan beter worden gesproken over de 'lauwheid' van het Nederlandse volk. Zeker wanneer men de reakties op de komst van de Hongaarse vluchtelingen vergelijkt met de manier, waarop is gereageerd op de komst van de repatrianten. Waar men bij de Hongaarse vluchtelingen 'spontaan' en royaal reageerde, was dat bij de ex-rijksgenoten toch veel minder het geval.

Ook haalt Bovenkerk het bestaan van een omvangrijke Indische romanliteratuur aan als argument voor de betrokkenheid van de Nederlanders

bij het voormalig Nederlands-Indië. Maar, zoals verderop zal blijken, wordt in de literatuur nu juist een zodanig beeld geschetst van de gemeenschap der Indo-Europeanen dat van een 'tolerantie-bevorderende' werking geen sprake kan zijn geweest. Tevens is zijn opmerking dat Indische Nederlanders nauwelijks last van discriminatie zouden hebben ondervonden, ook meer een slag in de lucht dan een 'hard' argument. In zijn toespraak na de uitreiking van de Constantijn Huygensprijs (december 1983) sneed de literatuur-historicus Rob Nieuwenhuys, die zelf van Indische huize is, dit punt nog eens aan:

"Toen de vele Indische mensen naar Holland kwamen als 'repatrianten' waren ze helemaal niet welkom. Wij werden beschouwd als het vleesgeworden kolonialisme, of als uitvreters. De Indische mensen werden uitgescholden, zoals nu onze gastarbeiders. De Indische mensen werden in contractpensions opgehoopt en in situaties geplaatst die werkelijk de regering onwaardig waren. De wijze waarop later met hun achterstallige salarissen is omgesprongen - u kent de geschiedenis - na zoveel jaren van vechten en knokken, is op zichzelf een schande."

Een authentieker beeld schetst J.J.M. van Amersfoort in zijn boek Immigratie en minderheidsvorming (1974). Hij onderkent dat er een volledig gebrek aan kennis over de Indische situatie heerste onder de Nederlanders, en dat er van wederzijdse hartelijke betrekkingen zeker geen sprake was. Hij komt evenwel, op grond van zijn bevindingen, tot geen andere konklusie dan dat na nauwelijks 20 jaar de Indische Nederlanders zó volledig zijn opgenomen in de samenleving, dat een enigszins representatief onderzoek onder hen onmogelijk is geworden. Faktoren die zijns inziens, naast de eerdergenoemde, het assimilatieproces gunstig zouden hebben beïnvloed zijn:

- een ontwikkelingspeil dat een rationele oriëntatie op de nieuwe omstandigheden bevorderde
- de politieke situatie die het onmogelijk maakte weinig populaire maatregelen door te voeren, waarover tussen de leiders van de zuilen overeenstemming bestond (en tevens dat deze maatregelen als tijdelijk werden ervaren).

Overigens is hij het niet met Surie eens dat de snelle assimilatie hoofdzakelijk te danken is geweest aan de eigenschappen der Indische Nederlanders: "Immers voor een bevredigende houding zijn nog altijd twee partijen nodig." (p. 90)

De houding van de ontvangende samenleving blijkt een belangrijke, en

in het geval van de Indische Nederlanders omstreden, faktor in het assimilatieproces. Deze stond dan ook centraal in een gekombineerd literatuur-sociologisch/sociaal-historisch onderzoek dat wij deden naar de beeldvorming over Indische Nederlanders aan het eind van de jaren '50, beginjaren '60. De oordelen en vooroordelen, stereotypen, en rationalisaties die er zoal onder de Nederlanders leefden, hebben wij getracht zo systematisch mogelijk in kaart te brengen.[6] Onze bevindingen zullen wij hier in grote lijnen weergeven. Het literatuurdeel is gebaseerd op de analyse van een korpus van 40 Indische romans, verhalen en toneelstukken uit de · periode 1929-1960, waarin Indische mensen een rol spelen, en waaruit dus een beeld over de Indische Nederlander in de koloniale samenleving kan worden afgeleid. Het sociaal-historisch deel richtte zich op: de houding van de pers (door de analyse van een korpus kranteartikelen begin '58), de houding van de overheid (door de analyse van verschillende overheidsarchieven), en de houding van 'het Nederlandse volk' (door analyse van de beschikbare enquêtes).

HET BEELD IN DE LITERATUUR

In de koloniale samenleving waren Indo's, als nakomelingen van gemengde relatie, eigenlijk onbedoelde wereldburgers. Wettelijk gezien bestonden ze zelfs niet. Ze waren óf Europeaan (erkend door de vader), óf Inlander (niet erkend, met als gevolg dat ze in de kampong verdwenen). Maar dan wel een lager soort Europeaan, of in het gunstigste geval een beter soort Inlander. Door deze maatschappelijke struktuur nam de groep der Indo's sociaal gezien een vreemde tussenpositie in. Men werd op grond van uiterlijk en afkomst gestigmatiseerd als Indo of 'halfbloed', maar als sociale groep werd men ontkend en daardoor nooit beoordeeld in termen van de eigen identiteit. Men werd beoordeeld - en vaak beoordeelde men ook zichzelf zo - vanuit het perspektief van de dominante koloniale ideologie.

Veel auteurs onderkennen die sociaal-kulturele positie van de Indo's. De Indo als maatschappelijk slachtoffer is dan ook een regelmatig terugkerend beeld in de literatuur. Niet alleen signaleert men het probleem, men laat vooral de emotionele aspekten ervan uitvoerig aan de orde komen. De verdorven kanten van de maatschappij worden sterk aangezet, waarbij de Indo een ideaal slachtoffer is om de feilen van de koloniale samenleving kenbaar te maken. Die koloniale situatie zelf wordt daarbij zelden ter diskussie gesteld. Tevens domineert slechts één

visie op het probleem, en dat is de visie waarbinnen de Indo het passief blijvende slachtoffer is van de maatschappelijke omstandigheden. Het stereotype van de minderwaardigheidsgevoelens moet daarbij dienen om de afwezigheid van enig zelfvertrouwen te motiveren. Een te weinig genuanceerd beeld om authentiek te kunnen zijn.

Wanneer er in de literatuur een Indo ten tonele wordt gevoerd, al is het in de kleinste bijrol, dan wordt er iets over zijn of haar uiterlijk gezegd. In het leeuwedeel van de gevallen wordt dit clichématig beschreven. Indische mensen schijnen per definitie aantrekkelijk, erotisch en sensueel te zijn. Vooral Indische meisjes zijn altijd schoonheden par excellence, en er is vrijwel geen auteur die niet vervalt in een stereotype uitbeelding. En wel op een zodanige manier dat de mensen onderling verwisselbaar zijn. We hebben niet met individuen, maar met typen te maken. En de formuleringen waarmee men wordt getypeerd, zijn standaard. Zo ziet het stereotype Indische meisje er als volgt uit: ze is rank en sierlijk, heeft broze enkels en polsen, veel ravenzwart haar, amandelogen, altijd witte tanden achter bloedrode lippen, maar bovenal heeft ze een gave 'koelit langsep'huid. Ook de Indische jongen is in veel gevallen een knappe en elegante verschijning, alleen verschilt bij hem de huidskleur nogal eens van teint, van blank tot pikzwart, waar ze bij de Indische schonen altijd een ideale, goudgele kleur heeft. Het komt maar hoogstzelden voor dat een Indo-uiterlijk individuele kenmerken vertoont. In dat geval is de auteur meestal zelf van Indische afkomst.

Is er bij de beschrijving van het uiterlijk in zekere zin sprake van positieve stereotypering, alle karaktereigenschappen die in de literatuur aan Indo's worden toegeschreven, zijn negatief gekleurd. Indo's kunnen worden ingedeeld in een aantal typen, waarbinnen de individuen een groot aantal eigenschappen gemeen hebben, onafhankelijk van de sociale groep waartoe ze behoren. Bij een dergelijke wijze van karaktertekening gedragen mensen zich al snel voorspelbaar. Het gedrag van de individuele Indo wordt dan ook zelden sociaal of psychologisch gemotiveerd; meestal zet het noodlot de dingen in beweging. Men blijkt in velerlei opzichten geblokkeerd, enigszins passief en onvermogend tot handelen.

Een Indisch type dat veel voorkomt en nauw aansluit bij het uiterlijk stereotype is dat van het behaagzuchtige Indische meisje: uitdagend koket, onverantwoordelijk sensueel en meestal uit op een blanke man. Vaak hebben deze meisjes ook iets mysterieus en melancholisch, wat een grote aantrekkingskracht uitoefent op het mannelijk geslacht. Tegenover het verleidelijke en kokette Indische meisje staat het, weliswaar even

sensuele, maar meer ingetogen en schuchtere type. Zij kompenseert haar gevoel van minderwaardigheid (waar in de literatuur praktisch iedere Indo mee behept is) niet door een uitdagende flirt, maar stelt zich bescheiden op, in de hoop, dat er ooit een 'totok' (blanke Nederlander) zal komen, die haar uit haar miserabele sociale positie verheft door een huwelijk. Haar indolente karakter staat haar daarbij echter vaak in de weg, wat vooral door de kontrastwerking met een blanke goed uitkomt.

De mannelijke 'literaire karakter'typen liggen in het verlengde van de vrouwelijke. Ten gevolge van hun minderwaardigheidsgevoelens gedragen zij zich óf schuw en beschroomd, óf driftig en roekeloos. Er worden zelden nuanceringen aangebracht; men gedraagt zich overeenkomstig het stereotype dat men is en waaraan men niet lijkt te kunnen ontkomen. Zelfbewuste, zich onafhankelijk gedragende Indo's treffen we alleen aan in het werk van auteurs als Vincent Mahieu en Beb Vuyk. De tragiek van hun figuren is de universele tragiek van individuen die zich teweerstellen tegen het maatschappelijke konformisme. Hun falen is menselijk falen, niet het gedetermineerde falen van de doorsnee-Indo in de literatuur.

Het is een bekend verschijnsel dat mensen van een ander volk of individuen van een groep, die we als 'anders' ervaren, gekarakteriseerd worden met behulp van stereotype beelden. Er wordt gegeneraliseerd, op grond van selektieve waarneming, of in het geheel geen waarneming ("Ik heb gehoord dat..."). Zo ontstaan vaste voorstellingen over de leden van een bepaalde groep, die in de praktijk nogal onveranderlijk blijken. Men is niet meer in staat de leden van een groep als individuen te zien, slechts als exemplaren van een soort, alle met dezelfde eigenschappen. Zo ontstaan ideeën over mensen, die een eigen leven gaan leiden, en kategorisch worden gehanteerd. Wanneer we de literatuur bekijken, merken we op dat het ten aanzien van de heterogene groep der Indo's heel sterk zo werkt. Auteurs zien niet de mens, maar het type. Voortdurend wordt bv. benadrukt, dat de Indo een Oosterling is, waarschijnlijk op grond van zijn bruine huid. Maar waar 'Oosterse eigenschappen' bij zgn. Inlanders worden toegeschreven aan hun traditie en kultuur, lijken ze bij Indo's voort te komen uit hun aard. Zij hebben een Oosterse aard, waar de Inlander een Oosterse traditie heeft. Men doet het zo voorkomen, alsof allerlei karaktereigenschappen biologisch worden overgedragen, terwijl mensen wat hun persoonlijkheidsontwikkeling betreft in sterke mate afhankelijk zijn van hun opvoeding en milieu

(de psychologische en kulturele ontwikkeling). Opvallend is bovendien dat de invloed van het 'andere ras' meestal negatief wordt beoordeeld, en als rationalisatie wordt gebruikt om mensen lager te waarderen.

In de koloniale samenleving waren uiterlijke, dus zichtbare verschillen bepalend voor iemands sociale positie. Een gevolg van de 'blanke' ideologie, die een racistische grondslag had. Iedereen werd beoordeeld vanuit het dominerende Europese normen- en waardenstelsel. Dit was superieur, dus waren die der andere kulturen vanzelf inferieur. Groepen die in de ogen van de Europeanen anders waren, zoals Indo's, werden gestigmatiseerd, door te benadrukken dat ze tot een ander ras behoorden. Ze waren dus geen 'volbloed', een term waarmee werd aangeduid dat iemand voor 100% van Europese afkomst was.

De zuiverheid van het ras en de mate van 'bloedmenging' bepaalden de sociale afstand tussen mensen. Er werd mee gerechtvaardigd, dat een groep als de Indo's, slechts voor de helft van het 'europese ras', als minderwaardig kon worden beschouwd. Wat zijn weerslag had op hun sociale positie. In de koloniale samenleving werd men geobsedeerd door deze raszuiverheid. In de koloniale literatuur is dat niet anders. Zelfs in 1946 schrijft iemand als Johan Fabricius nog: "Als kind was hij veel ziek geweest; bij hem scheen de rasvermenging zich te wreken." (Halfbloed)

Hoewel de angst voor degeneratieverschijnselen niet vaak zó duidelijk wordt uitgesproken, is het grofweg zo dat de positieve eigenschappen van Indo's aan hun Europese en negatieve aan hun Inlandse afkomst worden toegeschreven. Met als uitzondering uiteraard de exotische schoonheid, ingebracht door de Oosterse moeder. Die mythe van het superieure ras is zo diep in het bewustzijn doorgedrongen, en wordt daardoor als zo vanzelfsprekend ervaren, dat er zelden een auteur is die zich waagt aan een relativerende opmerking. Men blijft de door koloniaal gezag gegroeide sociale situatie projekteren in rasverschillen (de invloed van het bloed), die onder alle omstandigheden hun invloed doen gelden.

Het sociale en kulturele gedrag van Indo's wordt altijd geïnterpreteerd vanuit de blanke ideologie. Door deze houding neemt de Indo-kultuur, die zich voor haar normen en waarden sterk op de ongeschreven 'adat' baseerde, een ondergeschoven positie in. Dat dit tot weinig respekt voor de eigenheid van de Indische identiteit leidt, hoeft geen betoog. Nederlandse auteurs beschrijven alleen de buitenkant van de samenleving, en slagen er niet in het Indo-gedrag van binnenuit te beschrijven. Deze desinteresse voor de wijze waarop Indo-groeperingen

inhoud aan hun bestaan geven, voor de wezenlijke betekenis van hun geloof en hun middelen van expressie, leidt tot een overmaat aan clichê's. Met name het beeld van de Indo als een mens die bijgelovig is, wat jaagt, kwelende krotjongliedjes speelt, en zich verder alleen bezighoudt met eten, daarbij zich uitdrukt in armzalig petjoh "(..) het armoedig taaltje der Indo's van lageren stand(..)", is een denigrerende voorstellingswijze, die voorbijgaat aan de uniciteit van een andere levenswijze dan de eigen. Dat het petjoh ook funktioneel gehanteerd kan worden, namelijk om een sfeer van authenticiteit te kreëren, en dat deze taal geen verminkt Nederlands is, maar een variant van het Nederlands, die als groepstaal een eigen leven is gaan leiden, daarbij beschikkend over een volwaardige uitdrukkingskracht, daarvoor moeten we de bundels 'Piekerans van een straatslijper' van de Indische schrijver Tjalie Robinson lezen. Dit nuance-verschil lijkt tot het bewustzijn van de meeste Nederlandse auteurs althans nooit te zijn doorgedrongen. Zij voeren in hun boeken regelmatig Indo's ten tonele die de taal (de Nederlandse wel te verstaan) afwijkend of stuntelig hanteren, waarbij verzwegen wordt dat Indo's over een volwaardige eigen taal 'variant' beschikken. Zo lijkt men te rechtvaardigen dat Indo's in de koloniale samenleving werden beschouwd als onvolwaardige burgers. De Nederlandse taal was dê sociale graadmeter en het petjoh werd genegeerd als de taal die de specifieke Indo-identiteit weerspiegelde. Juist de verhalen die vanuit een Indo-bewustzijn zijn geschreven, doen ons dat beseffen.

HET BEELD IN DE PERS

De wijze waarop er in de pers over het uiterlijk en de aard van Indische mensen wordt geschreven, komt nauw overeen met die in de literatuur. Naast de beschrijving van de kleur, wordt vaak benadrukt dat het om kleine, weerloze mensen gaat. Schrijven sommige artikelen die weerloosheid en hulpbehoevendheid nog toe aan de weinig rooskleurige situatie waarin de mensen verkeren, uit andere artikelen blijkt dat men meent dat een dergelijke houding in het karakter van Indische mensen besloten ligt, en dat er niets aan hun omstandigheden zal veranderen als er niet van buitenaf wordt ingegrepen. Hun grote gevoeligheid en snelle gekwetstheid worden bij voortduren benadrukt.

In het Repatriëringsrapport wordt gesteld dat de publicaties in de pers over de 'weerloze' en 'hulpbehoevende' repatrianten de scherpe kanten van het beeld van de 'konkurrent' enigszins afslepen. Mogen de artikelen dit effekt al gehad hebben, dan lijkt het ons toch onaannemelijk dat de journalisten dit doel ook bewust hebben nagestreefd. De artikelen geven, wat betreft hun lezing over de opvang van de repatrianten, naar ons idee trou-

wens nogal wat aanleiding tot afgunst. Niet alleen wordt steeds weer geschrevendat materieel alles in orde is, ook de verzorging blijkt niets te wensen over te laten. Nu is het niet onze bedoeling om de grootse prestaties die er van Nederlandse zijde zijn verricht bij de opvang en de sociale zorg in het geding te brengen, het gaat ons om de wijze waarop er over werd geschreven. En dan valt op dat de kranten veel aandacht besteden aan de verzorgers en de begeleiders van de repatrianten. Vaak lijkt hun opofferingsgezindheid wel belangrijker dan het leed van de repatrianten. Zij dragen een verantwoordelijkheid die de repatrianten zelf gemakkelijk lijken af te schuiven.

Eigenlijk hebben deze dus niets te klagen, is de boodschap. Er wordt voor hen gezorgd, ze krijgen kleding, mogen meubels kopen, en voor woonruimte wordt eveneens zorggedragen. Er wordt echter zelden bijgezegd dat de repatrianten, indien zij daartoe in staat waren, ook zelf een financiële bijdrage moesten leveren. En voor de inrichting van de woning werd door de overheid alleen een voorschot verleend, dat later moest worden terugbetaald. De indruk die wordt gewekt dat er sprake was van liefdadigheid op grote schaal is een verkeerde, of op zijn minst een vertekende weergave van de werkelijkheid.

Uit de artikelen wordt duidelijk dat men ongerust is over de komst van repatrianten. Vele Nederlanders wachten al jaren op een huis en zijn bang dat die kansen nu helemaal verkeken zijn. Uitvoerig gaat men in op de nadelige gevolgen die de komst van zoveel mensen met zich meebrengt. Toch wordt ook wel benadrukt dat het om Nederlanders gaat en dat wij daarom "(...) ook hun een 'welkom thuis' hebben toe te roepen". Een dergelijke positieve instelling is echter zeker niet in alle artikelen terug te vinden. Door sommige journalisten worden de reeds bestaande angsten eerder aangewakkerd dan getemperd.

Worden er uitspraken gedaan over de levenswijze- en gewoonten van de Indische Nederlanders, dan hebben deze meestal betrekking op de situatie hier in Nederland, waarbij een vergelijking met de Nederlandse levenswijze- en gewoonten onvermijdelijk blijkt. Deze worden dan meestal ten voorbeeld gesteld. Twee onderwerpen krijgen daarbij veel aandacht: voeding en wonen. Wordt er over voeding gesproken, dan gaat het meestal om konflikten in de kontraktpensions over de 'Hollandse' maaltijden, die bij veel Indische mensen niet in de smaak vallen. Eén à twee maal per week komt er rijst op tafel, maar de andere dagen moeten er aardappelen worden gegeten. Voor hun eigen bestwil, is het veelgehoorde argument. Een standpunt dat in de jaren zestig, toen het aantal 'vreemde voedingsgewoonten' toenam, in ieder geval ten dele achterhaald is. Maar in de jaren waar wij nu over

spreken, had men nogal wat moeite met de eetcultuur van de Indische Nederlanders: "En weet u, dat de oudjes zich af en toe aan echte nassigoreng te buiten gaan? De buren hebben het laatst geroken. En eenparig de hoofden geschud".

Wat betreft het wonen ging men er algemeen van uit dat de Indische Nederlander, die in Indië voor het huishoudelijk werk veelal bedienden had, niet in staat zou zijn de eigen woning schoon te houden. Althans niet zo schoon als 'wij Nederlanders' dat nu eenmaal graag zien. Om de Indische vrouwen een beeld te geven van wat er in Nederland zoal komt kijken voor het goed schoonhouden van een woning, werden er huishoudkursussen georganiseerd, die al snel als graadmeter voor de mate van zelfstandigheid van de gerepatrieerden zouden gaan dienen.

De algemene mentaliteit in de pers is er één van neerbuigendheid. Doordat de eigen levenswijze absoluut en ten voorbeeld werd gesteld, kan men niet anders dan bevoogdend optreden tegenover de Indische Nederlanders, die toch eigenlijk niet goed weten "hoe het hoort". Door deze houding wordt aan de levensgewoonten van de Indische Nederlanders zelf alleen vanuit het negatieve aandacht besteed. Zij worden in de pers afgeschilderd als hulpbehoevende vreemdelingen, die, omdat ze er toch bijhoren, zullen worden opgevangen door de Nederlandse samenleving. De rol van Nederland als de belangeloze, hulpverlenende instantie wordt in de pers sterk geaksentueerd. Door deze voorstellingswijze: weerloze en hulpbehoevende Indische Nederlanders aan de ene kant (klein, bruin en stakkerig), en hardwerkende, zware verantwoordelijkheid dragende maatschappelijke werkers aan de andere kant, ontstaat een eenzijdig beeld, waarin stereotypering overheerst.

HET BEELD VAN DE OVERHEID

Het is bekend dat de Nederlandse overheid na de soevereiniteitsoverdracht druk heeft uitgeoefend op de Indo-Europeanen om voor het Indonesisch staatsburgerschap te opteren. Hoe deze druk werd uitgeoefend, wordt uit de stukken niet duidelijk, maar er worden wel enkele aanwijzingen gegeven. Zo wordt bijvoorbeeld gerefereerd aan de toespraak van de Hoge Commissaris te Djakarta op 8 december 1951, waarin deze naar voren brengt, dat het opteren voor de Indonesische nationaliteit de meest 'natuurlijke oplossing' is voor diegenen, wier belangen samenvallen met die van Indonesië. Als na het verstrijken van de optietermijn blijkt dat slechts een gering aantal Indo-Europeanen de Indonesische nationaliteit heeft aangenomen, moet de Nederlandse overheid naar andere middelen zoeken om te voorkomen dat het merendeel der Indo-Europeanen naar Neder-

land komt. Uit interviews met repatrianten in het Repatriëringsrapport blijkt dat het Hoge Commissariaat in de periode 1951-53 de repatriëring zoveel mogelijk heeft proberen tegen te gaan. Funktionarissen die ten behoeve van het Nederlandse personeel in hun bedrijf de paspoortkwesties regelden, onderschrijven deze persoonlijke ervaringen en het is hun stellige indruk dat er een parool bestond om in het bijzonder Indo's van repatriëring te weerhouden.

In 1952 wordt een speciale commissie ingesteld om het Indo-Europese vraagstuk in Indonesië te bestuderen: de 'Commissie Werner'. Uit de verslagen komt duidelijk naar voren dat men moeite heeft met het vaststellen van een goed kriterium, op grond waarvan men mensen in Indonesië kan laten blijven, dan wel naar Nederland laten repatriëren. Het kriterium van de al dan niet gemengde afkomst voldoet niet. Er blijkt een tweede kriterium nodig, nl. de maatschappelijke positie, dat echter pas kan worden aangelegd nadat men eerst onderscheid tussen Indo-Europeanen en 'volbloed Nederlanders' heeft gemaakt. Met behulp van deze twee kriteria wordt vervolgens een onderscheid gemaakt tussen 'Oosterse' en 'Westerse' Nederlanders. Dit onderscheid viel volgens de Commissie reeds in de maatschappelijke struktuur van de Nederlandse gemeenschap in het voormalig Nederlands-Indië te onderkennen:

> "(...)enerzijds: de import-Nederlanders alsmede de met deze - op grond van opvoeding, opleiding en ontwikkeling dan wel familiebanden - op één lijn te stellen Westers georiënteerde Indische Nederlanders (beide gemakshalve verder aan te duiden als Westerse Nederlanders); anderzijds: die Indische Nederlanders, welke door afkomst, aard, aanleg en milieu physiek, psychisch, sociaal-economisch op Indonesië zijn ingesteld, de zgn. in Indonesië gewortelden (verder gemakshalve aan te duiden als: Oosterse Nederlanders)".

De Commissie meent dit onderscheid als een "juist en bruikbaar" kriterium te kunnen aanmerken. Het hoeft geen betoog dat de Westerse Nederlanders voor repatriëring in aanmerking kwamen. Ten aanzien van de Oosterse Nederlanders kwam de Commissie tot een andere beslissing, omdat zij nu eenmaal "van nature Indonesische landskinderen zijn", voor wie Indonesië het moederland is en blijft, ook al hebben zij als gevolg van de soevereiniteitsoverdracht politiek en juridisch een andere status gekregen. Alleen in de kategorie Oosterse Nederlanders worden de termen 'afkomst, aanleg, aard en milieu' gehanteerd; allemaal kwalifikaties die betrekking hebben op iemands zgn. natuurlijke eigenschappen. In de kategorie Westerse Nederlanders daarentegen wordt gesproken over 'opleiding, opvoeding, ontwikke-

ling en familiebanden'; kwalifikaties die voornamelijk betrekking hebben op iemands zgn. kulturele ontwikkeling. Alsof deze mensen zich hebben weten te onttrekken aan hun 'natuurlijke eigenschappen', en daardoor geschikt zijn geworden met de Westerse maatschappij.

De inspanning die men zich heeft getroost om een scheiding aan te brengen is echter niet voor niets geweest. De Commissie voor Aangelegenheden van Indonesië bracht namelijk in een kommentaar (19/1/'53) op het verslag van de Commissie Werner naar voren, dat zij, hoewel zij zich kon verenigen met de konklusies van de Commissie, geen uitvoerbare modus had weten te vinden om hetvertrek van Nederlanders die recht op een vrije overtocht hadden, dan wel de kosten daarvan zelf droegen, dit te beletten: "Alleen goede voorlichting kan bijdragen tot vermindering van de drang tot zulk vertrek".

Twee soorten motieven werden gebruikt om te rechtvaardigen dat het merendeel der Indo-Europeanen niet naar Nederland kon komen. Ten eerste zou Nederland niet in staat zijn geweest om deze mensen op te nemen, omdat het zelf al met zoveel moeilijkheden kampte, en ten tweede meende men dat deze mensen om diverse redenen niet in staat waren zich aan de Nederlandse omstandigheden aan te passen "(...) het is dan ook in hun eigen belang ze van repatriëring te weerhouden". In tegenstelling tot wat men zou verwachten, wordt er weinig gebruik gemaakt van het eerste argument. Hoofdargument is meestal dat Indische Nederlanders in Indonesië thuishoren en dat emigratie naar Nederland voor de betrokkenen "een groot onheil zou betekenen". In de rapporten wordt zelden ingegaan op de motieven die bij de wens tot repatriëren een rol speelden, zoals de behandeling door de Indonesische regering als tweederangs burgers, het verlies van een baan en daardoor van inkomen, en de onmogelijkheid om de kinderen 'westers georiënteerd' onderwijs te laten volgen. Het is opvallend dat wanneer men motiveert waarom de Indo-Europeanen beter in Indonesië kunnen blijven, men meestal blijkt steken in vage omschrijvingen, zoals: "Qua geaardheid en werkzaamheid behoren zij practisch geheel in Indonesië thuis". Zonder uit te leggen wat men daar nu eigenlijk precies mee bedoelt. Er wordt slechts benadrukt dat Indo's 'anders' zijn en daarom niet in Nederland thuishoren. Op één aspekt wordt wel nader ingegaan, en dat is op hun 'arbeidsongeschiktheid'. Maar de onzinnige argumentatie die men daarover opzet, zullen wij in dit artikel verder buiten beschouwing laten. Er blijkt de overheid veel aan gelegen te zijn geweest de Indo's op één lijn te stellen met de Indonesiërs en per se niet met de 'import-Nederlanders'. Of de overheid in de stereotype ideeën die zij daarbij hanteerde werkelijk geloofde, of dat zij

slechts naar rationalisaties zocht om de indruk weg te nemen op een gemakkelijke manier van haar 'koloniale erfenis' af te willen, blijft overigens een open vraag.

DE PARALELLEN

Wanneer we de resultaten van beide onderzoeken naar beeldvorming naast elkaar leggen, dan vallen een aantal constanten op. De belangrijkste daarvan is wellicht: het etnocentrisme dat het Nederlandse gedachtengoed in de jaren '50 sterk blijkt te domineren. Zowel in de koloniale samenleving, waar men toch de 'groep der vreemdelingen' was, als in de eigen, bekijkt men de omringende wereld vanuit een nogal eng perspektief, gebaseerd op racistische superioriteitsgevoelens. Vooral in de koloniale samenleving werd het begrip ras als een statisch konsept opgevat, dat als sociaal onderscheidingsmiddel fungeerde, waarmee de eigen heerserspositie kon worden gerechtvaardigd. De groep der Indo-Europeanen, die sociaal gezien een marginale positie innam, werd beschouwd als een apart (onzuiver) ras. Allerlei gevoelens van minderwaardigheid zouden hieruit voortvloeien. Bijna als vanzelfsprekend wordt dat minderwaardigheidscliché geprojekteerd in de groep der repatrianten (voorzover ze van gemengde afkomst zijn). Zowel bij de enquêtes (uit lengte-overwegingen buiten beschouwing gelaten) als bij de overheidsrapporten valt op, dat de overgeleverde stereotypen zo diep zijn doorgedrongen, dat men ze zelfs blijft zien als de praktijk ze allang heeft weerlegd.

Van een open houding van de Nederlandse samenleving was dan ook zeker geen sprake, althans niet in die mate, die vaak gesuggereerd wordt. De eerste generatie Indische Nederlanders zal een zware strijd hebben moeten leveren tegen de stroom vooroordelen in om er maatschappelijk te komen. Hun wil om zich ten koste van wat ook aan te passen moet wel zeer sterk zijn geweest.

In onze Inleiding hebben we laten zien hoe in het circuit der vakpublicisten al te gemakkelijk is uitgegaan van de geruisloze assimilatie van de Indische Nederlander. Wij stonden hier skeptisch tegenover, want men baseerde zich op een beperkt aantal bronnen, die tevens niet op representativiteit konden bogen. Bovendien stond naar onze mening het gewicht dat men toekende aan de 'Nederlandse tolerantie' niet in verhouding tot de daarvoor aangedragen bewijzen.

Vervolgens presenteerden wij de bevindingen van ons onderzoek naar de houding van de Nederlandse samenleving ten opzichte van de Indische Nederlanders in de jaren '50,

beginjaren '60. Weliswaar pretenderen de uitkomsten van dit onderzoek geen aanspraak op representativiteit, wel hebben ze een duidelijk indikatieve waarde. Ze brengen nl. voor het eerst systematisch aan het licht welke negatieve stereotype ideeën er in die jaren in de Nederlandse samenleving leefden over Indische Nederlanders. Ideeën, die ook naar buiten kwamen, o.a. via de pers en de literatuur.

Toch is het, ondanks deze 'negatieve' houding, nooit tot openlijke konfrontaties gekomen tussen autochtonen en Indische Nederlanders. De laatsten kwamen niet in verzet en het beeld van de tolerante Nederlander kon gehandhaafd blijven. Eerst de laatste jaren dringen geluiden uit de Indische gemeenschap door die doen vermoeden dat er wel degelijk problemen zijn geweest, maar dat deze altijd binnenskamers zijn gehouden. Wrok over het destijds aangedane onrecht is altijd verbeten, omdat men al zijn energie richtte op een optimale aanpassing. Bepaalde groeperingen binnen de tweede generatie Indische Nederlanders komen, door die houding, nu met zichzelf in konflikt. Zij willen niet langer alleen getolereerd worden, maar ook daadwerkelijk geaccepteerd, mèt hun Indische achtergrond. Erkend als anders, maar gelijkwaardig. Men stelt zich nu hardop de vragen, die men zich toen niet kon permitteren te beantwoorden. Een interessante vraag in dit verband is natuurlijk: waarom niet?

De enige, die zich met dit probleem serieus heeft beziggehouden, is N. Beets in zijn boek 'De Verre Oorlog, Lot en Levensloop van Krijgsgevangenen onder de Japanner' (1981), een verslag van een enquête, die is aangevuld met interviews onder 145 mannen, waarvan er 81 in Indië werden geboren. In het laatste hoofdstuk behandelt hij het thema: assimileren in Nederland na 1945. Beets beschrijft hoe Indische mensen hier op een muur van onbegrip stuitten, wanneer ze refereerden aan hun oorlogsherinneringen. De verhalen van Nederlanders over de Duitse bezettingstijd waren zo dominant, dat naar hun verhalen over de 'Jappenkampen' zelden werd geluisterd. Dus begonnen zij een nieuw bestaan in een voor de meesten vreemd land, zonder dat hen de kans werd geboden hun verleden in dat bestaan te integreren. Niet alleen werd hun oorlogshistorie genegeerd, sterker nog, zij hadden zich zelfs voor hun verleden te verantwoorden. Waren zij immers geen profiteurs, onderdrukkers, en uitbuiters geweest in de verre kolonie? Aan de al levende vooroordelen werden ook deze toegevoegd.

Indische mensen werd te verstaan gegeven, dat zij tot een kategorie behoorden, die niet op medegevoel of begrip hoefde te rekenen. Het

laat zich denken: velen sloegen 'dicht'. En konkludeerden dat het geen zin had de omstanders 'wijzer' te maken. Begrip, vertrouwen en hartelijkheid zou men wel bij elkaar zoeken.

Beets konstateert, dat zijn berichtgevers bijna zonder uitzondering verklaarden in Nederland geen begrip voor hun lotgevallen en noden te hebben ontmoet. Volgens hem kunnen we daaruit afleiden, dat zij het vrijwel geheel aan zichzelf te danken hebben gehad er in Nederland toch bovenop te zijn gekomen. Maar, zo verklaart hij, en dat is ons inziens een zeer belangrijke konstatering, zij kwamen er vooral als buitenstaanders bovenop. En feitelijk zijn ze ook altijd in enige mate buitenstaanders gebleven. Vooral de identiteit van de eerste generatie is hierdoor in sterke mate bepaald.

> "Nu is, kunnen we wel zeggen, het grootste deel van de Indische Nederlanders in deze samenleving geïntegreerd. Maar niet geassimileerd. Wij vormen nog altijd een groep. We zoeken elkaar op en we herkennen elkaar aan een gebaar, aan een stembuiging, en weet ik al niet wat. We zijn allemaal ontheemden geweest. Nu heten wij 'vaderlanders' als de andere mensen om ons heen, maar we zijn niet helemaal als de andere mensen. We voelen toch anders."[7]

Het is niet onwaarschijnlijk, dat hun politieke en maatschappelijke afzijdigheid hier grotendeels uit te verklaren is. Men werd gedwongen opnieuw een positie van marginaliteit in te nemen, zoals dat in veel extreme vorm in de kolonie ook het geval was geweest. Uit zelfbehoud splitste men zich op. Tegenover de buitenwereld deed men het voorkomen zeer aangepast te zijn, naar binnen toe bleef men de zelden participerende, kritische waarnememer. Alleen op z'n gemak in de eigen kring. Overigens had ook Ex in 'Adjustment after Migration' al geattendeerd op deze 'gespletenheid'. Hij konstateerde namelijk dat de door hem geïnterviewde Indische Nederlanders zich na ongeveer 3 jaar weliswaar binnenshuis op hun gemak voelden, maar buitenshuis in het geheel niet.

In tegenstelling tot Beets legde hij de verantwoordelijkheid voor deze diskrepantie echter niet bij de Nederlandse samenleving. Hij was namelijk van mening dat de Indische Nederlanders niet in staat waren kontakt tot stand te brengen met de autochtone Nederlanders, als gevolg van de aanwezigheid van sterk ontwikkelde inferioriteitsgevoelens. In zijn opinie waren zij dus zélf verantwoordelijk, het was uiteindelijk hún probleem. Wanneer door hem ondervraagde Indische Nederlanders naar voren brengen dat zij door de Nederlanders laatdunkend behandeld worden, en dat deze zich duidelijk superieur ten op-

zichte van hen opstellen blijkt uit zijn reaktie duidelijk vanuit welke visie hij het probleem benadert:

"Het was alsof er in al die jaren in Indonesië een vlies voor zijn (de Indo; auteurs) ogen was gegroeid, dat al zijn opvattingen over de Nederlander kleurde. Zo werd elk waargenomen verschil in gedrag en ideeën syncretisch gekoppeld aan het verschil in pigmentatie dat er bestond tussen de vluchteling en de Nederlander." (p.44)

Maar Ex is niet de enige die weigerde te geloven dat er in het tolerante Nederland gediskrimineerd werd (en wordt) op grond van huidskleur. Lange tijd werd het echter niet eens ter diskussie gesteld. Het beeld van de tolerante Nederlander mocht niet omver worden gehaald. Dat wil zeggen: nog niet.

Want de opstelling van bepaalde groeperingen binnen de tweede generatie Indische Nederlanders is lang niet zo meegaand. Sommigen van hen zijn niet van plan zich te schikken in het 'zwijgen tegen wil en dank' van hun ouders. Uit interviews die de afgelopen jaren sporadisch zijn gehouden met vertegenwoordigers van deze nieuwe generatie, komt naar voren dat zij gekonfronteerd zijn geworden met een leven in twee werelden : de Indische wereld thuis en de Nederlandse wereld op school en in de straat. In die Nederlandse wereld paste je je aan en kwam je vooral niet uit voor je Indische achtergrond. Dat kon alleen in de beslotenheid van de eigen familie, het eigen huis. Maar het wordt inmiddels duidelijk dat een deel van deze tweede generatie niet meer bereid is haar Indisch-zijn 'weg te stoppen'. Men wil uitkomen voor de eigen , ook deels Indische identiteit. Een beweging die past in de etnische opleving die ook bij andere groeperingen valt te konstateren. (Surinaamse, maar ook Joodse). Op verschillende niveaus van de samenleving komt dit tot uitdrukking: zo is er een nieuwe vereniging voor de 'nazaten van Indische Nederlanders' opgericht (Nines), is er onlangs een Indo-theater gezelschap van start gegaan (Blauw-Biru), worden er culturele avonden georganiseerd voor Indische jongeren, en zijn de eerste literaire werken van Indische auteurs verschenen, waarin een poging wordt gedaan aan de "dubbele identiteit" vorm te geven (o.a. 'Geen gewoon Indisch meisje" van Marion Bloem en 'Scherven van smaragd' van Jill Stolk).

Deze impuls om zich ineens duidelijk als anders te manifesteren zal overigens niet alleen uit innerlijke noodzaak voortkomen, vermoeden wij. Ook de buitenwereld gaat het 'anders-zijn' benadrukken. De meeste onderzoekers gingen er vanuit dat de tweede generatie toch in ieder

geval geheel zou assimileren, omdat er bij hen in het geheel geen sprake meer zou zijn van kulturele verschillen. En omdat binnen hun optiek diskriminatie op grond van huidskleur niet voorkwam in Nederland, hoefden zij met deze faktor ook geen rekening te houden. Hun veronderstellingen worden evenwel achterhaald door de gebeurtenissen van de afgelopen jaren. Ook de Indische Nederlanders van de jongste generatie krijgen met diskriminatie te maken :"Ze gooien ons tegenwoordig steeds meer op de grote hoop". Vooral de akties van de Ambonezen zouden daar, volgens sommigen, toe hebben bijgedragen. Ongemerkt zou het 'bruine velletje' wel eens opnieuw een onderscheidingsmiddel kunnen gaan vormen.

Daarom dient nu eindelijk het lang uitgestelde onderzoek naar het opnameproces van de Indische Nederlanders in deze samenleving van de grond te komen. Want als het nu niet gebeurt, zal de eerste generatie niet meer gehoord kunnen worden. Schoorvoetend dringt het besef door dat Nederland niet de oase van tolerantie is waarvoor zij altijd is gehouden. Racistisch geweld begint steeds meer voor te komen, zoals de tentoonstelling ZwartWit '84 in het Anne Frank Huis pijnlijk duidelijk maakte. Enig zelfonderzoek en een historische heroriëntatie zijn derhalve absolute noodzaak geworden. In ieder geval zal naar onze mening een onderzoek dat niet beïnvloed wordt door het kollectieve waanidee dat er in Nederland niet werd (en wordt) gediscrimineerd op grond van huidskleur een nieuw, leerzaam, en zeker minder bevooroordeeld beeld opleveren van het interactieproces tussen Indische Nederlanders en hun landgenoten.

ANNEMARIE COTTAAR
WIM WILLEMS

NOTEN

1. Advies onderzoek minderheden, uitgebracht door de adviescommissie Onderzoek Culturele Minderheden (ACOM), 's Gravenhage 1979, 6.
2. O.a. Frank Bovenkerk (ed.), Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland, Meppel en Amsterdam 1980 4e druk.
3. De term 'Indische Nederlanders' reserveren wij hier voor mensen van gemengde afkomst die naar Nederland zijn gerepatrieerd. In de voormalig Nederlands-Indische samenleving werden zij Indo-Europeanen, Indo's of Indische jongens/meisjes genoemd.
   Definitie: "Niet alle nakomelingen uit gemengde relaties, maar slechts die kleine groep mengbloeden, die in de zin der wet tot de Europeanen worden gerekend, op grond van wettige of wettelijk erkende afstamming in de vaderlijke linie, en die daardoor tevens maatschappelijk worden ingedeeld bij de Europeanenkaste."
   W.F. Wertheim, Het rassenprobleem. De ondergang van een Mythe. Den Haag 1949 91.

4. Oorzaken voor de repatriëring: 1. de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië op 27 december 1949, 2. het verdwijnen van bestaansmogelijkheden voor Nederlanders die na 1949 toch in Indonesië waren blijven wonen, 3. de anti-Nederlandse akties in 1957 als gevolg van de moeilijkheden rond Nieuw-Guinea. Omdat de meeste Indo-Europeanen in Nederlands-Indië geboren en getogen waren, is het feitelijk wat vreemd in hun geval van repatriëring te spreken. De termen 'evacuées' en 'emigranten' zijn eigenlijk meer op z'n plaats.
5. Zie: Ingrid Harms en Tessel Pollmann, 'In Nederland door omstandigheden', Vrij Nederland bijvoegsel 19 (1982) 14.
   En: De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving ('s-Gravenhage 1957) 141.
6. Voor een verantwoording van onze werkwijze zij verwezen naar ons onderzoek, dat in boekvorm zal verschijnen bij uitgeverij Moesson te Den Haag, onder de titel: Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming. Juli 1984. (Prijs f 22,50).
7. Rob Nieuwenhuys, 'Toespraak bij de uitreiking van de Constantijn Huygensprijs', Juffrouw Ida 10, nr. 1, Den Haag 1984.

Amersfoort, J.J.M. van, Immigratie en minderheidsvorming, Alphen aan den Rijn 1974

Advies onderzoek minderheden, uitgebracht door de Adviescommissie Onderzoek Culturele Minderheden (ACOM), 's-Gravenhage 1979.

Bagley, Christopher, The Dutch plural society. A comparative study in race relations, London 1973.

Beets, N., De verre oorlog. Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanner, Meppel 1981.

Bovenkerk, Frank (ed.), Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland, Meppel en Amsterdam 1980[4].

Cottaar, A. en W. Willems, Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming, Den Haag 1984. Uitgeverij Moesson.

Ex,J., Adjustment after migration. A longitudinal study of the process of adjustment by refugees to a new environment, Den Haag 1966.

Harms, Ingrid en Tessel Pollmann, 'In Nederland Door Omstandigheden', Vrij Nederland bijvoegsel 19 (1982) 2-51.

Kuiper, R.J. en H.G. Surie, De Indo en Tong Tong. Een onderzoek naar de Indo-Europeaan vroeger en nu, Amsterdam 1967. Ongepubliceerde doctoraalscriptie.

Nederland tolerant..? Brochure bij de gelijknamige tentoonstelling over minderheidsgroepen, discriminatie en racisme, georganiseerd door de Anne Frank Stichting, in samenwerking met het Nederlands Centrum Buitenlanders, Amsterdam 1981.

Nieuwenhuys, Rob, 'Toespraak bij de uitreiking van de Constantijn Huygensprijs', Juffrouw Ida 10 nr. 1 Den Haag 1984

De Repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving, z.p., z.j. ('s-Gravenhage, 1957)

Sluijter, Joke, 'Je zal maar ergens bij willen horen;De tweede generatie Indo's, Haagse Post (Amsterdam 18-9-1982) 28-33.

Surie, H.G., 'De gerepatrieerden' in: Allochtonen in Nederland (Den Haag 1971) 45-108.

Wertheim.W.F., Het rassenprobleem. De ondergang van een mythe, Den Haag 1949.

De Centrumpartij en haar programma

INLEIDING

In december 1979 werd door enkele jongeren die teleurgesteld waren in de Nederlandse Volksunie, de Nationale Centrum Partij opgericht. De centrale figuur bij de oprichting was dr. Henri Brookman, wetenschappelijk medewerker aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ook in deze nieuwe partij stond het 'minderhedenprobleem' centraal. Deze partij was echter maar een kort leven beschoren. Op een voorlichtingsavond van de Nationale Centrum Partij op 29 februari 1980 te Amsterdam circuleerde een folder waarin in krachtige bewoordingen de ideeën van deze partij naar voren kwamen. Er werd gehamerd op het belang van de nationale identiteit van het Nederlandse volk. Buitenlanders werden gezien als bedreigend voor deze nationale identiteit[1]. Na afloop van deze bijeenkomst trok een aantal aanhangers naar de Mozes- en Aäronkerk, waar op dat moment een honderdtal illegaal in ons land verblijvende Marokkanen zich schuil hielden uit angst voor uitwijzing. Eenmaal binnengekomen begonnen ze met kettingen en staven om zich heen te slaan met als gevolg dat vier Marokkanen in een ziekenhuis moesten worden opgenomen. Zeven mensen werden gearresteerd waaronder Brookman. Door de publiciteit die deze aanval kreeg, werd Brookman, als medewerker van de Vrije Universiteit, gedwongen zich te distantiëren van het gebeuren. In concreto betekende dat dat hij op 10 maart 1980 de Nationale Centrum Partij ophief. Op 11 maart 1980 richtte hij de Centrumpartij op, min of meer een voortzetting van de Nationale Centrum Partij.

Na enkele weken trad drs. H. Janmaat tot de Centrumpartij toe. Al snel werd hij een belangrijk figuur binnen de partij. De partij groeide gestaag, mede dankzij zijn 'welbespraaktheid'. Na de kamerverkiezingen in 1982 kwam de Centrumpartij met één zetel in de Tweede Kamer. Deze werd bezet door Janmaat.

In dit artikel willen wij de tien strijdpunten die ontleend zijn aan het partijprogramma en door de Centrumpartij voortdurend op de voorgrond geplaatst worden aan een nader onderzoek onderwerpen. De tien strijdpunten luiden:

-meer democratie door invoering referendum

-iedere Nederlander aan het werk, evntueel met een aanvullende uitkering.
-opheffing van de schandalige woningnood.
-streven naar tweezijdige ontwapening.
-intensieve bestrijding van drughandel en misdaad.
-terugdringing van overheidsuitgaven en -taken.
-geen beknotting van uitkeringen, wél bestrijding van misbruik hiervan. Aanpak van ontduiking sociale premies en belastingfraude.
-geen hulp aan on-democratische landen.
-doeltreffende aanpak van dierenmishandeling, milieuvervuiling en landschapsverwoesting.
-Nederland is geen immigratieland, dus stop de vreemdelingenstroom.

Oppervlakkig bekeken ligt het accent niet op de minderhedenproblematiek. Uit de kranten krijgen we echter een heel ander beeld van deze partij. De Centrumpartij wordt hierin voortdurend van racisme beticht. In dit artikel willen we onderzoeken in hoeverre dit beeld dat uit de kranten naar voren komt, in overeenstemming is met uitlatingen van de Centrumpartij in haar publicaties. Met andere woorden in hoeverre vertaalt de Centrumpartij alle in Nederland bestaande problemen, aangegeven in de tien strijdpunten, naar de aanwezigheid van buitenlanders.

BEHANDELING VAN DE TIEN STRIJDPUNTEN

Strijdpunt 1 betreffende democratie:

De Centrumpartij gebruikt erg vaak en graag het woord democratie. Er is veelvuldig sprake van termen als 'democratische middelen, democratische besluitvorming, democratische weg, democratische beginselen' etc. Wat bedoelt de Centrumpartij hiermee? Is ons land niet democratisch zoals het nu is? Volgens de Centrumpartij is het systeem wel democratisch, maar de invulling hiervan niet. De politici denken niet aan de belangen van het hele volk, ze denken veel meer aan zichzelf en aan de partijbelangen[2]. De meeste politici op landelijk, op provinciaal en op gemeentelijk niveau, hebben doorgaans slechts oog voor de belangen van de groep die zij menen te moeten vertegenwoordigen. Iedere politieke besluitvorming wordt in het verzuilde Nederland gekenmerkt door onsmakelijke ruzies om een zo groot mogelijk part van de subsidie in de wacht te slepen, aldus

de Centrumpartij. In de centrumideologie staat het nationaal belang centraal. Daarom wordt de partij ook Centrumpartij genoemd. Haar devies is: niet links, niet rechts. Niet de verzuilde linkse of rechtse belangen dienen doorslaggevend te zijn, maar het belang van heel het volk[3].

Al deze misstanden en ondemocratische manieren zou de Centrumpartij willen opheffen via haar Centrumideologie. Een erg geschikt middel om de huidige starheid te doorbreken is het gebruik van het referendum op landelijk-, regionaal- en plaatselijk niveau[4].

Toch zitten er aan deze redenering van de Centrumpartij haken en ogen. In een democratie zijn bepaalde waarden erg belangrijk. Een zo groot mogelijke vrijheid voor de medemens, het gelijkheidsbeginsel en recht op gelijke kansen voor iedereen zijn onontbeerlijk in een democratie[5]. Juist het beginsel van gelijkheid en zo groot mogelijke vrijheid voor de medemens geldt niet voor iedereen bij de Centrumpartij, ook al zegt ze zelf van wel. Duidelijk is dat Nederland er in de eerste plaats voor de Nederlanders is (zij wonen hier het langst en hebben daarom de meeste rechten). Nederland is overvol. Volgens de Centrumpartij moeten illegalen zonder meer het land verlaten[6]. In het geval dat buitenlandse arbeiders werkloos worden, dient na een bepaalde termijn, van bijvoorbeeld zes maanden, hun verblijfsvergunning met maximaal drie jaar mogen worden verlengd, waarna uitwijzing moet volgen[7].

Democratische rechten mogen in de ogen van de Centrumpartij alleen voor de 'echte' Nederlanders gelden. De Centrumpartij verzet zich dan ook zeer sterk tegen het verkrijgen van beperkt kiesrecht voor buitenlanders die een bepaalde tijd in Nederland wonen.

Toch zijn er symptomen dat de Centrumpartij het hier niet bij wil laten. Er zijn opmerkingen gevonden die wijzen in de richting van een 'totalitaire democratie'[8]. De Centrumpartij pleit voor het gebruik van het referendum dat naast het parlement zal bestaan en gebruikt moet worden als het parlement er niet meer uitkomt. Het referendum zou scherp aan moeten geven hoe verhoudingen tussen de verschillen over een bepaald onderwerp werkelijk liggen. Het zou op deze manier de wil van het volk moeten weergeven[9]. Volgens de Centrumpartij zal een sfeer van nationale solidariteit geschapen worden en door de "sfeer van saamhorigheid zullen ook de welgestelden in onze samenleving er mede toe gebracht worden om naar verhouding meer in te leveren ten gunste van de wederopbouw van onze economie en ten gunste van onze landgenoten die rond of onder het minimum moeten leven[10]".

Het idee van een referendum is een terugkerend onderwerp bij groepen als het Oud-Strijders Legioen, DS'70, Nederlandse Volksunie en Centrum-

partij. Er zijn grote vraagtekens te zetten bij het werkelijke democratische karakter van het referendum: de beperkte keuzemogelijkheden die mensen voorgeschoteld krijgen laten hen weinig politieke vrijheid. Door een juiste 'timing' en het bewerken van de publieke opinie kan het een gevaarlijk politiek machtsmiddel zijn in handen van een kleine groep[11]. Dat de leiding van de Centrumpartij zich hiervan bewust is blijkt wel uit een interview met Janmaat, waarin deze verkondigt dat de uitslag van een referendum wel gerespecteerd moet worden, maar wanneer die in strijd is met de opvattingen van de Centrumpartij zal de publieke opinie op een zodanige wijze 'bewerkt' moeten worden dat bij een opnieuw te houden referendum de meerderheid van de kiezers het wel eens is met de partij-opvatting[12].

Besluiten die via een referendum genomen zijn, zijn heilig aldus de Centrumpartij en iedereen moet zich onherroepelijk bij de uitkomst hiervan neerleggen. Als men hierna een afwijkende mening heeft wordt dat beschouwd als een aantasting van de nationale solidariteit. Allerlei schreeuwerige actiegroepen vormen een bedreiging. Zij hitsen de mensen op tegen de gevestigde orde[13]. Het ondergraven van het democratische beginsel, om zich na waardig debat neer te leggen bij wat de meerderheid beslist, zoals bijvoorbeeld "blokkades, weilandje kraken, vernielen van staats- en persoonlijke eigendommen en zelfs het bedreigen van het gezinsleven van energiedeskundigen", worden door de Centrumpartij allemaal omschreven als "terreurdaden[14]".

De Centrumpartij beticht haar tegenstanders zelfs van fascisme. Zij stelt dat links-fascistische elementen steeds verder doordringen in allerlei idealistische bewegingen, zoals de kraakbeweging, anti-fascisme commitê's, derde-wereld winkels etc. En waarom? Omdat zij volgens de Centrumpartij de echt wel eerlijk gemeende verontrusting en de onlustgevoelens van deze idealisten kunnen misbruiken om ze de straat op te krijgen en de zoveelste rel te schoppen[15].

Uit het bovenstaande blijkt dat we vraagtekens kunnen plaatsen bij het werkelijk democratische karakter van de Centrumpartij. Zij beticht voortdurend haar tegenstanders van ondemocratisch gedrag. Enerzijds streven de huidige partijen slechts hun eigen belangen na, de wil van het volk wordt niet tot uiting gebracht. Anderzijds zijn er actiegroepen die met hun terreurdaden een soort fascistisch gedrag vertonen aldus de Centrumpartij. Door het voortdurend schelden op deze tegenstanders dat ze ondemocratisch en zelfs fascistisch gedrag vertonen, probeert de Centrumpartij naar onze mening haar ware aard te verdoezelen.

Strijdpunt 2 betreffende arbeid:

Het tweede strijdpunt van de Centrumpartij luidt: iedere Nederlander aan het werk, eventueel met een aanvullende uitkering. Hoe denkt de Centrumpartij de werkloosheid op te heffen?

De belastingen en sociale lasten moeten drastisch verlaagd worden, waardoor het weer aantrekkelijk wordt om in de particuliere sector te gaan werken. Het ondernemersinitiatief zal hierdoor gestimuleerd worden[16]. Ook zal toenemende privatisering en het maken van overheidsbanen tot deeltijdbanen de werkgelegenheid stimuleren. Overheidsorders in beginsel alleen bij binnenlandse bedrijven; sanering van de onderwijssector en verlaging van de gasprijs zijn andere maatregelen die genomen moeten worden[17]. Verder zegt deze partij dat de schaduwzijden van een volledig pakket sociale voorzieningen nu duidelijk zijn. Door die sociale voorzieningen is het de mensen mogelijk geworden te bedanken voor rotwerk. Een deel van de werkloosheid is een luxe-verschijnsel. "Er is voor veel werklozen best wel werk te vinden, maar de overheid dringt hen wel met allerlei uitkeringsvormen het begrip passend werk op en verhindert hierdoor de werkwillige om zelf mee te denken en mee te werken aan de oplossing van zijn eigen werkprobleem[18]".

Het blijft bij al deze punten min of meer tot kreten en opmerkingen die niet verder worden uitgewerkt. Nergens wordt aangetoond hoe bepaalde maatregelen werken. Er wordt alleen gezegd dit moet gebeuren en het effect zal zoveel nieuwe arbeidsplaatsen zijn.

De buitenlanders zijn bij dit onderwerp de zondebok. Opmerkingen als "Wist u dat vele werkgevers nog steeds buitenlandse werknemers aanstellen terwijl er bijna een half miljoen Nederlanders werkloos rondlopen", lezen we in ophitsende pamfletten. Buitenlanders worden volgens de Centrumpartij met voorrang te werk gesteld. De overheid geeft zelf het voorbeeld. Op veel plaatsen worden bij voorkeur leden van etnische minderheden als ambtenaar aangesteld[19]. Het zijn de gastarbeiders die de rationalisering van het bedrijfsleven afremmen, doordat ze de lonen drukken[20]. Op allerlei gebieden worden de buitenlanders voorgetrokken volgens de Centrumpartij. Voor leden van de etnische minderheden is het makkelijk om in Nederland een eigen bedrijfje op te zetten. Buitenlanders worden grote bedragen ter beschikking gesteld terwijl voor de kleine Nederlandse bedrijfjes weinig of niets gedaan wordt. Buitenlanders hebben in tegenstelling tot Nederlanders ook geen vergunningen en diploma's nodig om

een bedrijfje te beginnen[21].

"Illegalen moeten naar huis en werkloze buitenlanders krijgen uitkeringen waar ze recht op hebben in eigen land (aangepast aan de levensstandaard daar). Hierdoor wordt de werksfeer verbeterd, zodat iedereen weer met plezier aan het werk gaat[22]".

Er wordt gesuggereerd dat de aanwezigheid van buitenlanders de werkloosheid in de hand werkt. "Ruimte, woningen en werk komen er door een actief emigratie en remigratie beleid[23]".

Strijdpunten 3, 5 en 9 betreffende woningnood, drughandel/ misdaad en milieuvervuiling.

Drie van de tien strijdpunten blijken zodanig met elkaar samen te hangen dat wij besloten hebben ze tegelijkertijd te bespreken. Het gaat hierbij om de strijdpunten drie (opheffing van de schandalige woningnood), vijf (intensieve bestrijding van drughandel en misdaad) en negen (doeltreffende aanpak van dierenmishandeling, milieuvervuiling en landschapsverwoesting).

Dat wat Nederland volgens de Centrumpartij zo aantrekkelijk maakte, zowel in de ogen van de eigen bewoners als die van de voorbijtrekkende vreemdelingen, was de welhaast volmaakte harmonie tussen gebouwen en het omringende land. Helaas wordt deze harmonie steeds vaker verstoord door schrille wanklanken. Ten eerste verloederen de steden; straten worden beheerst door autoblik en autostank. De nette gezinnetjes, die eens voor een groot deel het leefritme van het stadsleven bepaalden, kwijnen nu weg in tochtige flatwijken in de Bijlmermeers, Zoetermeers en andere betonjungles[24]. In zulke steden vervreemden de mensen van elkaar, waardoor zelfmoord, misdaad, drank- en druggebruik toenemen. Veel mensen ontvluchten de organisch[25] gegroeide binnenstad waardoor ook het platteland met deze problemen te maken krijgt[26]. Het idyllische, in de ogen van de Centrumpartij oerhollandse platteland bestaat niet meer. Steeds meer worden de boerderijen ontsierd door silo's, ligboxen en andere fabriekshalachtige gebouwen[27].

Ten tweede is ons land sterk aan het vervuilen. De Centrumpartij is, evenals veel andere politieke partijen erg begaan met het milieu. Door in te spelen op reeds bestaande bezorgdheid voor het milieu, wil de Centrumpartij een sfeer van directe bedreiging oproepen. "Alarmerende gifvondsten, waardoor soms hele wijken moeten evacueren, nemen schrikbarend toe. De Nederlandse rivieren zijn langzamerhand giftige riolen geworden. Hierdoor is vergiftiging van ons drinkwater steeds moeilijker te voorkomen. De zeehonden op de Wadden sterven uit ten gevolge van

deze vervuiling en met hen vele inheemse plant- en diersoorten[28]". Aangaande dit punt geeft de Centrumpartij echter tevens blijk van meer reactionaire denkbeelden als zij stelt dat "flora- en faunavervalsing" (import van uitheemse soorten voor economische-, recreatieve- en andere doeleinden) ons natuurlijk erfgoed steeds meer verarmen[29]. Hoewel dit niet expliciet uit hun geschriften blijkt is met name dit laatste punt (flora- en faunavervalsing) ons inziens moeilijk los te zien van de anti-vreemdelingenhouding van de Centrumpartij.

De Centrumpartij legt een rechtstreeks verband tussen enerzijds de zojuist beschreven landschapsverwoesting, milieuvervuiling en woningnood en anderzijds het, in de ogen van de Centrumpartij, overvolle Nederland. Iedere inwoner extra levert immers weer vervuiling op. Voor iedere extra inwoner moet ook weer extra beslag helegd worden op een stukje vrije ruimte. Een pamflet van de Centrumpartij stelt het zelfs als volgt: "kijk, u kunt kiezen; óf wij bouwen ons land helemaal vol met flats ten koste van het kleine beetje ruimte en natuur dat wij nog hebben; óf wij stoppen de immigratie, zetten alle illegalen meteen het land uit en bevorderen vrijwillige (r)emigratie". Ruimte, woningen en werk zouden er volgens de Centrumpartij komen door een actief emi- en remigratiebeleid[30].

Door emigratie en remigratie zal volgens de Centrumpartij ook ons misdaad en drugsprobleem voor het grootste deel opgelost zijn. Doordat Nederland overvol is, moeten volgens de Centrumpartij mensen te opeengedrongen leven in kleine woon-, werk- en recreatieruimten; het gevolg hiervan is agressief gedrag[31]. In de ogen van de Centrumpartij zijn de leden van de etnische minderheden ook zonder die bijzondere omstandigheden crimineler dan de autochtone Nederlanders. In 1980 was volgens deze partij van alle opgehelderde misdrijven 52% begaan door vreemdelingen, terwijl ze slechts 8% van de bevolking uitmaken[32].
Elders wordt door de Centrumpartij gezegd dat de buitenlanders naar verhouding zeven keer zo vaak gevangen zitten als Nederlanders. De Centrumpartij stelt zich dan de vraag hoeveel keer hoger het zou zijn indien de verhouding inheemsen: uitheemsen zou worden uitgerekend[33]. Ze suggereert hiermee dat het percentage misdrijven binnen de uitheemse groep veel hoger zou zijn indien niet de Nederlandse nationaliteit maar de etnische afkomst als criterium genomen zou worden. De Centrumpartij stelt eveneens dat 60% van de drugsverslaafden vreemdeling is[34]. Als oplossing voor dit probleem pleit de Centrumpartij voor uitwijzing van verslaafde buitenlanders, voor registratie van gebruikers, voor meldingsplicht, voor verplicht afkicken, voor zeer strenge maatregelen tegen handel in verdovende middelen en voor het uitkammen van verdachte wijken[35].

Het blijkt dat de Centrumpartij de problemen in ons land, zoals bijvoorbeeld de hierboven beschreven problemen van milieuvervuiling, landschapsverwoesting, woningnood, het misdaad- en drugprobleem en het in dit artikel niet expliciet behandelde probleem van dierenmishandeling zoals het rituele slachten, koppelt aan de aanwezigheid van bepaalde groepen, namelijk de etnische minderheden; oplossingen worden dús gekoppeld aan de verwijdering van die etnische minderheden[36]. "Een politiek die een crisisbestrijding voorstaat die gebaseerd is op het afwentelen van de schuld op etnische minderheden" zegt Joke Kniesmeijer van de Anne Frank Stichting, "is een racistische politiek, en een partij die zo'n politiek voorstaat is een racistische partij"[37]. De Centrumpartij zélf zegt echter dat niet de buitenlanders de schuld zijn van alle problemen: "(...) en voordat wij, als CP, weer eens beschuldigd worden van vreemdelingenhaat, willen we hier duidelijk vaststellen dat de schuld van alles ook nu weer niet ligt bij de buitenlanders, maar wél bij het vreemde beleid van onze overheid. Hierdoor wordt in de praktijk de eigen bevolking gediscrimineerd"[38].

Strijdpunt 4 betreffende twee-zijdige ontwapening:

Het standpunt van de Centrumpartij over de kwestie van de kernwapens lijkt niet eenduidig. Zo nam enerzijds een groep Centrumpartij-aanhangers deel aan de vredesdemonstratie in Amsterdam op 21 november 1981, weliswaar naar eigen zeggen om het eenzijdige karakter van de demonstratie te doorbreken, terwijl aan de andere kant een kleine groep van de Centrum-partij een tegendemonstratie hield voor het gebouw van de Amerikaanse ambassade in Den Haag.

Opvallend is de mate waarin het effect van de vredesmars wordt overschat. De weken na de demonstratie zouden de USA en USSR elkaar overtroefd hebben met vredesvoorstellen[39]. Janmaat distantieert zich echter van de vredesbeweging en koppelt het streven naar tweezijdige ontwapening aan een politiek van evenwichtige bewapening in een betoog dat hij kort samenvat met de woorden 'Si vis pacem, para bellum' (Gij die vrede wilt, bewapen U).

Dit duidelijke standpunt van Janmaat en de overdreven bewoordingen waarmee het succes van de vredesmars wordt belicht, doen ons vermoeden dat voorzover bij het streven naar twee-zijdige ontwapening de nadruk ligt op ontwapening, de Centrumpartij een opportunistische koers vaart ten gunste van haar ideeën over onze democratie. Immers in het partijprogram staat dat een brede maatschappelijke discussie en een referen-

dum moeten beslissen over de wijze waarop Nederland kan bijdragen tot uitbanning van de kernwapens[40]. Dit werd bij de laatste grote vredesdemonstratie in Den Haag nog eens bevestigd toen boven de stad een vliegtuigje vloog met de leus 'CP is voor volksstemming'.
In het verkiezingsprogramma heet het echter dat zolang er geen aanvaardbaar alternatief is, ons land lid van de NAVO dient te blijven, zich als bondgenoot loyaal dient te gedragen en de in overleg overeengekomen defensieverplichtingen onverkort dient na te leven[41].

Hoe is het met elkaar in overeenstemming te brengen dat de Centrumpartij aan de ene kant de uitslag van een referendum met betrekking tot kruisraketten wil honoreren en aan de andere kant in de NAVO genomen besluiten wil nakomen. Wij vermoeden dat de Centrumpartij meer belang zal hechten aan de NAVO-uitspraken dan aan de uitslag van een eventueel referendum gezien de volgende uitlatingen:

- "Modernisering van de NAVO kernwapens vergroot niet de kans op een derde wereldoorlog zoals sommige groeperingen ons willen doen geloven, maar zal de agressieve elementen in het Kremlin juist weerhouden van een militair avontuur in onze richting. De geloofwaardigheid van de nucleaire afschrikkingsmacht van de NAVO wordt hersteld, en als hoogste goed, onze vrijheid gewaarborgd[42]".
- "Hoofddoel van het IKV is niet het bevorderen van de vrede in de wereld, maar verzwakking van de Westerse defensie en uitverkoop van onze vrijheid en onze democratische rechtsstaat[43]".

Strijdpunten 6 en 7 betreffende overheidsuitgaven en sociale zekerheid:

De strijdpunten zes en zeven zullen eveneens tezamen besproken worden. Bij ons onderzoek bleken deze twee punten in elkaars verlengde te liggen. Het gaat om de volgende strijdpunten: punt zes: terugdringing van de overheidstaken en overheidsuitgaven en punt zeven: géén beknotting van uitkeringen, wél bestrijding van misbruik hiervan; aanpak van ontduiking sociale premies en belastingfraude.

Om te voorkomen dat onze samenleving door toenemende overheidsbemoeienis afglijdt naar een in de terminologie van de Centrumpartij 'honderd procent bureaucratie',wat gelijk gesteld wordt met staatssocialisme, stelt ze de volgende maatregelen voor: privatisering van de welzijnssector[44], inkrimping van het ambtenarenapparaat, afstoting van die taken die beter door het bedrijfsleven vervuld kunnen worden en terughoudendheid inzake wet- en regelgeving[45].

De Centrumpartij heeft veel kritiek op de manier waarop de overheid haar taken uitoefent: "(...) de Centrumpartij is opgericht omdat we de laatste jaren in hoge mate teleurgesteld zijn in het regeringsbeleid. Het kabinet en de grote politieke partijen schijnen al het mogelijke te willen doen om de bevolking tegen zich in het harnas te jagen[46]". De Centrumpartij geeft dan ook in verschillende pamfletten een aantal voorbeelden van het 'onvoorstelbaar zwakke beleid':

Het energiebeleid: het gas komt in Groningen nagenoeg gratis uit de grond. Desondanks laat de regering ons een hoge prijs voor het aardgas betalen. Het buitenland koopt ons aardgas voor een appel en een ei. Hierdoor wordt dus de eigen bevolking achtergesteld. Het zijn allemaal trucjes om de gewone man het geld uit de zak te kloppen volgens de redenering van de Centrumpartij[47].

Het inkomensbeleid:'Wij moeten met z'n allen bezuinigen terwijl de regering maar met geld smijt. Altijd valt de belastingopbrengst tegen, nooit is het genoeg. Ondanks dat, is bij ons de belastingdruk het hoogst van geheel West-Europa. En wie betaalt? Juist. U en wij[48]".

De sociale voorzieningen: ook daar wil de overheid aan gaan tornen. Generaties lang hebben wij er met z'n allen trouw de premies voor betaald, maar als we aan de verdiende uitkeringen toe zijn, heeft de overheid het geld aan andere zaken uitgegeven. Dat vindt de Centrumpartij puur bedrog en de gewone man wordt hiervan weer de dupe[49]. Toch moet er ook volgens de Centrumpartij bezuinigd worden op de sociale uitkeringen, maar dan in de vorm van het aanpakken van ten onrechte gedane uitkeringen. Volgens een directeur van het GAK, aldus de Centrumpartij, belopen deze zo'n 25 procent. Ook de hoogte van de uitkeringen die worden nagezonden aan buitenlandse werknemers, die naar hun land zijn terug gekeerd, moet worden herzien. De hoogte van die uitkeringen moet worden bepaald aan de hand van maatstaven die gelden in het land waar de uitkering wordt ontvangen. Ons geld is in de landen rond de Middellandse Zee veel meer waard dan hier. Dûs: die uitkeringen verlagen[50].

De Centrumpartij beweert zelfs dat de sociale voorzieningen totaal ontsporen vanwege de culturele ontplooiing van die minderheden: "Dan de culturele ontplooiing van die minderheden. Zij mogen dat maximaal doen, Ja, dat wil zeggen, een Marokkaan die gewend is in zijn eigen land met meerdere vrouwen te trouwen en veel kinderen te krijgen, als zo iemand hier komt en hij kan hier in onze samenleving die mensen, zijn gezinnen, niet uit eigen financiële middelen onderhouden, dan valt dat terug op onze samenleving. Onze sociale voorzieningen gaan totaal ontsporen daardoor[51].

De drugs: in het jongerencentrum 'Doornroosje' in Nijmegen worden volgens de Centrumpartij reeds lang openlijk verdovende middelen verkocht en gebruikt. De Nijmeegse overheid is hiervan op de hoogte, maar laat het oogluikend toe. Dit onder voorwendsel dat de handel in verdovende middelen zich anders over de gehele stad zou verspreiden. In plaats van op te treden tegen zulke zaken, ondersteunt de gemeente dit drugcentrum met 300.000 gulden per jaar. "Dit natuurlijk van onze belastingcenten[52]".

Het vreemdelingenbeleid: miljoenen extra worden uitgegeven om de culturen van de vreemdelingen hier tot ontwikkeling te brengen; voor de bouw van moskeeën, kerken en trefcentra van bepaalde groepen; subsidies voor talloze stichtingen en dat terwijl de staat al diep in de schulden zit[53]. "Het moet maar eens uit zijn met de geldsmijterij van de regering die voor Sinterklaas blijft spelen met onze zuurverdiende belastingcenten. De overheid moet bezuinigen; het overheidsbudget is al jaren een probleem, dat nu een rampzalige vorm dreigt aan te nemen[54]".

De stijl van de Centrumpartij is in al deze citaten en opmerkingen onveranderlijk negatief, verongelijkt en doet voortdurend een beroep op een verondersteld gevoel van minderwaardigheid: Jan-met-de-pet is weer de dupe, Jan-met-de-pet moet inleveren etc.[55] De Centrumpartij geeft alleen maar af op het huidige overheidsbeleid zonder daar reële alternatieven tegenover te stellen. Zij speelt in op de gevoelens van onvrede bij de mensen. De Centrumpartij probeert deze gevoelens van onvrede te versterken door te stellen dat de buitenlanders wel voordeel hebben bij het regeringsbeleid, dit ten koste van de autochtone Nederlanders. Door voortdurend in te spelen op onvredegevoelens, vervalt de Centrumpartij vaak in tegenstrijdigheden. Hiermee illustreert zij opnieuw haar opportunistisch karakter. Aan de ene kant pleit de Centrumpartij voor terughoudendheid inzake wet- en regelgeving; aan de andere kant wenst zij verregaande controle op sociale voorzieningen, intensievere bestrijding van drughandel en misdaad, aanpak van ontduiking van sociale premies en belastingfraude, stricter naleven van de vreemdelingenwet.

Strijdpunt 8 betreffende ontwikkelingshulp:

Dat de Centrumpartij een opportunistische partij is blijkt ook uit haar visie op de ontwikkelingshulp. Aan de ene kant zet Brookman in de centrumideologie uiteen dat niemand met een goed geweten kan zwelgen in economische welvaart als elders in de wereld nog veel mensen omkomen van de honger en dat het onze plicht is als mens er voor te zorgen dat onze

naasten in elk geval in hun primaire levensbehoeften kunnen voorzien[56]. Tevens pleit de Centrumpartij voor een verhoging van het bedrag dat jaarlijks voor ontwikkelingshulp wordt uitgegeven tot 1,5 procent van het B.N.P.[57] Aan de andere kant wordt deze hulp aan zulke absurde voorwaarden verbonden dat de vraag kan worden gesteld in hoeverre de Centrumpartij echt bereid is om gelden voor ontwikkelingshulp vrij te maken.

In de eerste plaats wordt gesteld dat de hulp aanzet moet zijn tot zelfontwikkeling en dat als de motivatie hiertoe ontbreekt verder geen gelden beschikbaar worden gesteld[58]. Een dergelijke formulering schept in onze ogen de ruimte tot volstrekte willekeur. Immers hoe en volgens welke criteria denkt de Centrumpartij te bepalen of een land bereid is offers te brengen?

In de tweede plaats eist de Centrumpartij verregaande bevoegdheden en controle voor en door de Nederlandse regering op de besteding van de gelden[59]. Dit standpunt komt voort uit de mening dat de gelden nu slechts de corrupte bovenlaag bereiken, terwijl de bevolking alsmaar armer wordt[60].

In de derde plaats wil de Centrumpartij 50 procent van de ontwikkelingsgelden steken in remigratieprojecten in de herkomstlanden van de gastarbeiders en afhankelijk van de te verwachten remigratie-resultaten de bedragen jaarlijks bijstellen[61]. De Centrumpartij zegt: "Geen remigratie, dan minder ontwikkelingshulp[62]". De vrijwilligheid van de remigratie wordt hier dus wel erg bedenkelijk. Met andere woorden: de Centrumpartij kan niet nalaten ook dit strijdpunt te verbinden met de buitenlanders. Hun aanwezigheid hier is in de ogen van de Centrumpartij niet slechts een gevolg van de ontwikkelingsproblematiek, doch versterkt deze tevens door de deviezenstroom die ze vanuit Nederland op gang brengen. Deze geldstroom zou de herkomstlanden financieel steeds afhankelijker maken van Nederland en niet of nauwelijks bijdragen tot een evenwichtige ontwikkeling van hun infrastructuur[63].

In de vierde plaats wil de Centrumpartij bij voorkeur alleen samenwerken met democratisch gezinde landen. Hoe weinig principieel en hoe willekeurig de Centrumpartij te werk gaat blijkt ook hier weer. Immers Turkije en Suriname komen in het kader van het remigratieplan wel in aanmerking voor hulp, terwijl deze landen niet bepaald een voorbeeld voor democratie genoemd kunnen worden. Bovendien verstaat de Centrumpartij onder ondemocratische landen wellicht met name socialistische of communistische landen en niet de rechtse dictaturen. Dit zou kunnen blijken uit de opmerking dat de Centrumpartij voor het vestigen van het éénpartijenstelsel van het socialisme of communisme geen geld wenst uit

te geven[64]. Hoe onduidelijk de Centrumpartij over dit punt is wordt nog eens bevestigd in een interview met Janmaat waarin hij beweert dat er reeds sprake is van een democratie als in een land de mogelijkheid bestaat om er meer dan één partij op na te houden[65].

Behalve de hier boven genoemde voorwaarden wijzen ook verschillende uitlatingen in andere richting dan Brookman suggereert. Zo beweert Janmaat dat we ons in de eerste plaats in moeten zetten voor de noden en stille armoede in ons eigen land[66]. Bovendien wordt net als met betrekking tot het stelsel van de sociale voorzieningen benadrukt dat de Nederlandse bevolking centraal dient te staan. Immers de Nederlandse regering is er in de eerste plaats voor de Nederlanders (lees blanke Nederlanders) en "we kunnen niet toestaan dat de Nederlandse bevolking steeds maar armer wordt"[67], aldus de Centrumpartij. Elders wordt dat nog ondubbelzinniger geformuleerd: "De Nederlandse regering is er in de eerste plaats voor de eigen bevolking en niet voor groepen waar ook ter wereld[68]".

Strijdpunt 10 betreffende vreemdelingen:

Nederland is overvol. Deze kreet van de Centrumpartij hebben we reeds vele malen gehoord: Nederland is overvol en is dus geen immigratieland. "Nederland is geen immigratieland, dus stop de vreemdelingenstroom" staat op dit lijstje als een van de tien punten, maar na het voorgaande gelezen te hebben, blijkt duidelijk dat dit punt erg sterk in de andere onderwerpen verweven zit. In feite is het onnodig dit punt nog eens apart uit te werken; de mening van de Centrumpartij hierover is reeds duidelijk genoeg uit de verf gekomen. Toch hebben we besloten om nog enige samenvattende opmerkingen te maken.

De Centrumpartij is bang dat onze Nederlandse cultuur verloren gaat (wat deze dan ook moge zijn) door de komst van de vele buitenlanders, die allerlei eigen cultuurelementen meebrengen. Deze vormen een bedreiging voor de Nederlandse waarden en normen. Ook zijn de buitenlandse culturen, zo blijkt uit allerlei opmerkingen die door de Centrumpartij gemaakt worden, minderwaardig aan de Nederlandse cultuur. Minachting blijkt wel als de Centrumpartij termen gebruikt als 'multi-culturele chaos'[69] en uit opmerkingen over het ritueel slachten en angst dat hier door de komst van de vele buitenlanders (met name de Islamieten) "bloedwraak, koppensnellerij, veelwijverij en stammenoorlogen" zullen gaan voorkomen[70]. De Centrumpartij spreekt vooral negatief over de culturele eigenschappen van bepaalde bevolkingsgroepen, niet over biologische eigenschappen. Echter

door het voortdurend negatief beschrijven van bepaalde cultuuruitingen en gedragingen van bepaalde bevolkingsgroepen wordt wel erg sterk de indruk gewekt dat de gedragingen zoals criminaliteit, drughandel, zwartwerken etc. inherent zijn aan deze groepen, die wel op biologische gronden te herkennen zijn. Zij zijn er de oorzaak van dat Nederland verloedert. Uit een opmerking van W.J. Bruyn blijkt duidelijk het bestaan van een vooroordeel tegenover zigeuners. Het gaat hier om enkele Nederlanders in de gemeente Ede die naar hun zeggen zoveel last hadden van hun zigeunerburen, dat ze noodgedwongen moesten vertrekken. Bruyn zegt dan: "Want in de vrijkomende woningen zullen zeker geen Nederlandse gezinnen meer willen wonen. Dus komt (sic) er in plaats van twee, vier gezinnen te wonen, die overlast aan de buurt veroorzaken[71]". Bruyn gaat hier dus zonder meer van uit dat de volgende zigeunergezinnen die hier zouden komen wonen ook last zullen veroorzaken.

Om Nederland voor verdere ellende te behoeden moeten volgens de Centrumpartij de grenzen hermetisch gesloten worden. Verdere immigratie is ontoelaatbaar aangezien zij de spanningen in de Nederlandse samenleving alleen maar zou verhogen. Het sluiten van de grenzen is echter niet voldoende. Om de situatie werkelijk te verbeteren zal een actief remigratie- en emigratiebeleid gevoerd moeten worden[72]. Uit de hele context blijkt dat de Centrumpartij met emigratiebeleid niets anders kan bedoelen dan dat mensen die weliswaar een Nederlands paspoort hebben maar van een andere etnische afkomst zijn, moeten vertrekken.
Een zeer illustratief voorbeeld is hetvolgende citaat dat in een interview voor de VPRO-radio aan Janmaat werd voorgelegd. Het citaat kwam uit een Centrumpartij pamflet. Janmaat's reactie was dat hij die tekst niet kende: "Alle Turken met zwart haar, een Turkse naam en een knoflooklucht dienen onze schone stad vóór 1 augustus te verlaten. Zoniet, dan neemt de staat jullie eigendommen in beslag. Jullie kinderen worden doodgeschoten. Jullie vrouwen worden verkracht en de mannen zullen worden opgehangen[73]".

We kunnen stellen dat de Centrumpartij alle in Nederland aanwezige problemen op de buitenlanders probeert af te wentelen. Toch is het uiteindelijk niet de schuld van deze buitenlanders, zo zegt de Centrumpartij, maar van het slecht gevoerde beleid. Met name de linkse partijen moeten het dan ontgelden. Zij hebben de buitenlanders hier binnen gehaald volgens de Centrumpartij. "Den Uyl bijvoorbeeld beschouwt als zijn grootste succes de manier waarop hij geholpen heeft Suriname onafhankelijk te maken. Welnu, u merkt dagelijks zelf wat dat betekent: bijna de

helft van de Surinamers (180.000) zit nu in ons landje, dat al stikt van de werkloosheid, woningnood, giflozingen, drughandel en talloze andere problemen[74]". De Centrumpartij beweert zelfs dat als het aan de PvdA ligt, we half Turkije hierheen halen[75].

De linkse partijen worden door de Centrumpartij eveneens beschuldigd van het feit dat ze de verloedering van Amsterdam in de hand hebben gewerkt. "De PvdA, CPN en andere linkse partijen hebben sinds 1945 het stadsbestuur van Amsterdam bijna altijd in handen gehad. Alle burgemeesters waren afkomstig uit de PvdA. Zij zijn allen de hoofdverantwoordelijken voor de verloedering. Zij hebben het Damslapen en het Vondelpark-toerisme aangemoedigd door er niet doeltreffend tegen op te treden. Zij hebben niet doortastend opgetreden tegen het opkomend drugmisbruik. Zij hebben indirect het kraken aangemoedigd en de politie bij de bestrijding van van krakers en straatterreur niet voldoende ondersteund[76]". Tevens hebben de minderheden volgens de Centrumpartij van de linkse partijen de kreet geleerd "dat Nederland niet alleen voor de Nederlanders is"[77], iets waaraan de Centrumpartij zich verschrikkelijk ergert.

Volgens Janmaat hebben de regeringen en de 150 Tweede Kamerleden te weinig respect voor de eigen Nederlandse bevolking gehad, ze hebben onze cultuur verkwanseld, en waren (en zijn) bereid de democratie op te schuiven ten behoud van hun verderfelijke macht[78].
De redactieraad van het blad 'Middenweg' geeft uitvoerig weer wat er zal gebeuren als de buitenlanders vertrekken. In Nederland zal hierdoor plaats vrij komen, waardoor geen 'duiventilachtige flats' meer midden in weilanden gebouwd hoeven te worden en de binnenstad snel weer bewoonbaar gemaakt kan worden. Ook komen er minder nieuwe autowegen, omdat de afstand tussen wonen en werken verminderd kan worden. Hierdoor zal weer energie bespaard worden en het milieu zal minder vervuilen. De mensen zullen door de kortere woon-werkafstand meer gebruik gaan maken van de fiets en het openbaar vervoer (meer sociale vervoersmiddelen). Kinderen zouden weer veilig bij huis kunnen spelen en de gezelligheid komt weer in de straat door parkeergarages te bouwen. Men gaat weer met zijn buren praten. Tot slot wordt dan gezegd: "Kortom, de Centrumpartij wil de Nederlanders bevrijden uit blik en beton[79]". Zo'n kettingreactie zal dus plaatsvinden als de buitenlanders vertrekken. Via zulke onzinnige en simpele redeneringen probeert de Centrumpartij de gevoelens van de Nederlanders te bespelen.

Beantwoording van de in de inleiding gestelde vraag in hoeverre de Centrumpartij alle door haar gesignaleerde problemen, aangegeven in de tien strijdpunten vertaalt naar de aanwezigheid van buitenlanders, kan na het voorgaande gelezen te hebben geen problemen meer opleveren.

Het racisme van de Centrumpartij wordt overduidelijk als we zien hoe vrijwel alle problemen die in de tien strijdpunten naar voren komen gekoppeld worden aan de aanwezigheid van buitenlanders. Wanneer we het voorgaande kort samenvatten komt hetvolgende beeld van de Centrumpartij naar voren:

We kunnen vraagtekens plaatsen bij het democratisch gehalte van de Centrumpartij; het is in ieder geval duidelijk dat alleen 'echte' Nederlanders in haar ogen een beroep kunnen doen op democratische rechten. Het werkloosheidsprobleem zou voor een groot deel opgelost zijn wanneer de buitenlanders uit Nederland werden gezet. Hetzelfde geldt voor problemen als woningnood, drughandel, misdaad en milieuvervuiling. Volgens de Centrumpartij worden de buitenlanders door de overheid bevoordeeld. Zelfs de ontwikkelingshulp weet de Centrumpartij te verbinden aan het verblijf van de allochtonen in Nederland. Er is slechts één strijdpunt waar geen enkele koppeling gemaakt wordt met de aanwezigheid van de buitenlanders, het punt betreffende de twee-zijdige ontwapening. We kunnen ons echter voorstellen dat ook met betrekking tot dit punt de buitenlanders op den duur door de Centrumpartij als zondebok worden aangewezen. Het is mogelijk dat deze partij in de toekomst alle problemen die in Nederland spelen, gaat verbinden aan de aanwezigheid van de buitenlanders. Dit stadium is, zoals uit het voorgaande blijkt, nog niet bereikt. De onvredegevoelens worden nog niet alleen op de allochtonen afgewenteld (de verschillende politieke partijen moeten het ook ontgelden), maar het is duidelijk dat de Centrumpartij in toenemende mate nadruk legt op de buitenlanders ter verklaring van vrijwel alle problemen.

Charles Jeurgens
Rian Vreeburg

NOTEN:

1. K. Brants en Willem Hogendoorn, Van vreemde smetten vrij. Opkomst van de Centrumpartij (Bussum 1983) 19.
2. Middenweg, partijblad van de Centrumpartij, 2 (1980) 32.
3. Ibidem, 3/4 (1982) 6.
4. Ibidem, 2 (1980) 5.
5. Winkler Prins Encyclopedie.
6. Middenweg 9/10 (1982) 36.
7. Ibidem, 4/5 (1981) 16.
8. Deze term is ontleend aan J.L. Talmon, The origins of totalitarian democracy.
9. Middenweg 4/5 (1981) 34
10. Ibidem, 7/8 (1982) 11.
11. Antifascistisch Kollektief, De rechterkant van Nederland (1983) 147.
12. Interview Aad Veth en Charles Jeurgens met Janmaat, Den Haag 28 februari 1984.
13. Middenweg 7/8 (1982) 7.
14. Ibidem, 7/8 (1982) 41-42.
15. Ibidem, 4 (1980) 37.
16. Ibidem, 7/8 (1982) 9.
17. Ibidem, 7/8 (1982) 10.
18. Ibidem, 4 (1980) 33.
19. Ibidem, 10 (1981) 14.
20. Ibidem, 9/10 (1982) 6.
21. Ibidem, 3/4 (1983) 15-16.
22. Ibidem, 9/10 (1982) 6.
23. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
24. Middenweg 10 (1981) 4-5.
25. De Centrumpartij ziet de stad als een organisch geheel wanneer de afstand tussen woon-, werk- en recreatiegebieden "sociaal en ecologisch" aanvaardbaar is. (Middenweg 3 (1981) 35).
26. Middenweg 7/8 (1982) 13.
27. Ibidem, 10 (1981) 4-5.
28. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
29. Middenweg 3 (1981) 35.
30. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
31. Middenweg 2 (1980) 15-16.
32. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
33. Middenweg 9/10 (1982) 58.
34. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
35. A. J. C. Vierling, Ontwerp Beleidsnotitie drugbeleid en Middenweg 3 (1981) 30.
36. Joke Kniesmeijer, De crisis en de nieuwe zondebok. De racistische politiek van de Centrumpartij (Amsterdam 1983) 13.
37. Ibidem, 40.
38. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
39. Middenweg 8/9 (1981) 11.
40. Ibidem 3 (1981) 17.
41. Ibidem 3 (1981) 16.
42. Ibidem 6/7 (1981) 15.
43. Ibidem 6/7 (1981) 17.
44. Ibidem 5/6 (1982) 10.
45. Ibidem 3 (1981) 6-7.
46. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
47. Ibidem.
48. Ibidem.
49. Ibidem.
50. Middenweg 10 (1981) 17.
51. Kniesmeijer, De crisis en de nieuwe zondebok, 17.
52. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
53. Ibidem.
54. Ibidem.

55. Kniesmeijer, De crisis en de nieuwe zondebok, 14.
56. Middenweg 2 (1980) 14-15.
57. Ibidem, 3 (1981) 21.
58. Ibidem, 7/8 (1982) 25-26.
59. Ibidem, 7/8 (1982) 25.
60. Ibidem, 7/8 (1982) 8.
61. Ibidem, 3 (1981) 21.
62. Ibidem, 7/8 (1982) 25.
63. Ibidem, 3 (1981) 22.
64. Ibidem, 7/8 (1982) 25.
65. Interview met Janmaat 10 mei 1982 Den Haag (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
66. Middenweg 2 (1980) 14-15.
67. Ibidem, 7/8 (1982) 25.
68. Ibidem, 7/8 (1982) 25.
69. Ibidem, 7/8 (1982) 26.
70. Ibidem.
71. Ibidem, 5/6 (1983) 41.
72. Ibidem, 7/8 (1982) 16-17.
73. Interview met Janmaat, VPRO-radio uitzending 'De blanke top der duinen', 25 november 1983.
74. Pamflet Centrumpartij (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
75. Middenweg 3 (1980) 27.
76. Pamflet Centrumpartij, (Anne-Frank Stichting, Amsterdam).
77. Ibidem.
78. Middenweg 7/8 (1982) 29.
79. Ibidem, 7/8 (1982) 16-17.

Heksenvervolgingen in Europa 1560-1650

INLEIDING

Je kunt je afvragen of een onderwerp als 'heksenvervolgingen' wel thuishoort in een themanummer over discriminatiegeschiedenis. Bestond er wel een duidelijk herkenbare groep die als zodanig werd achtergesteld en vervolgd? Hoewel deze vraag voorlopig nog onbeantwoord zal blijven hebben wij toch gemeend aandacht te moeten besteden aan dit thema, mede vanwege het feit dat de vervolgingen van heksen veel overeenkomsten vertonen met vervolgingen van andere gediscrimineerde groepen.

Dit artikel beoogt slechts een summier overzicht te geven van een aantal theorieën op het gebied van de heksenjacht in het licht van het verklaringsmodel zoals dat door Van Arkel is ontwikkeld (zie het interview met hem in dit nummer en ook Van Arkel 1984). Het hierna volgende artikel van Marje Janssen zal dieper ingaan op een aantal processen tegen heksen in de Noordelijke Nederlanden; een a-typisch gebied waar het de heksenjacht betreft zoals we verderop zullen zien.

De laatste 15 jaar is er, zoals Ginzburg opmerkt, een ware historiografie ontstaan rondom het thema heksenvervolgingen (Ginzburg 1984, 341). Hoewel er al vanaf de 19e eeuw veel over heksen is geschreven zijn het vooral de meer recentere publicaties geweest die ons een beter inzicht hebben verschaft en voor een groot gedeelte een aantal oude ideeën hierover hebben weerlegd.

KORT OVERZICHT

Wie iets over oorzaken en achtergronden van de grote heksenvervolgingen wil zeggen, doet er verstandig aan eerst na te gaan welke redenen de vervolgers zelf opgaven voor het feit dat zij heksen vervolgden. Voor ons is thans eigenlijk het meest verbazingwekkende dat steeds weer in processen gesproken wordt over een heksensabbat waar heksen op een bezem naar toe zouden vliegen, over een pact met de duivel en over allerlei magische vermogens om kwaad te doen. In onze ogen lijkt een groot aantal van de beschuldigingen die we steeds weer terug zien komen, wanneer er over heksen gesproken wordt, volkomen absurd.
Omdat echter bepaalde beschuldigingen en omschrijvingen steeds weer terugkomen, doemt toch steeds weer de vraag op of er toch niet iets van waar

is, of er toch niet een soort sabbat heeft bestaan, of er toch wellicht niet een soort heksen heeft bestaan dat in elk geval in een aantal opzichten aan het stereotyp heeft voldaan.

Als we de literatuur over dit onderwerp bekijken is er in dit opzicht een golfbeweging te constateren. De publicaties die aan het einde van de 19e eeuw verschenen interpreteerden de bekentenissen van de heksen als pure onzin. Zij zouden het resultaat zijn van hallucinaties of hysterie. Als reactie daarop worden door een aantal auteurs de bekentenissen van de heksen als een onomstotelijke bron aanvaard. Vooral de these van Murray heeft op dit punt nogal wat stof op doen waaien. Weer golfde het beeld terug. Heksen e.d. zouden slechts verzinsels zijn, ontsproten aan het brein van de inquisiteurs (Baschwitz, Robbins). Na deze eb- en vloedbeweging is de zee weer wat tot rust gekomen en hebben veel auteurs (m.n. Ginzburg en Delumeau) een tussenpositie ingenomen: er waren wel heksen, maar niet in de zin zoals de inquisiteurs ze zich voorstelden. De redenering van de auteurs komt er in het kort op neer dat in Europa, Ginzburg houdt het met name op centraal Europa (Ginzburg 1983,xx), een zeer wijd verbreide volkscultuur bestond waarin bijgeloof,bezweringsriten, vruchtbaarheidscultussen e.d. een zeer grote rol speelden in het dagelijks leven. Bijgevolg was er een aantal mensen dat een belangrijke positie had als "deskundige" binnen deze cultussen. Pas onder druk van de kerk en de inquisitie, die niet gehinderd werden door enig inzicht hierin, werden zij met heksen, duivels en sabatten geassocieerd.
Er ontstaat pas een echt heksenprobleem met grote dimensies wanneer men dergelijke "magische" vormen van volkscultuur met ketterij en heidendom gaat verbinden. Voor Delumeau liggen hier de wortels van de massale heksenvervolgingen (Delumeau, 455).

Alvorens iets dieper in te gaan op een aantal theorieën,zal ik eerst in het kort de belangrijkste elementen op een rijtje zetten. Ten eerste het tijdsbestek: hoewel reeds in de 13e en 14e eeuw heksenvervolgingen hebben plaatsgevonden, vonden pas met name tussen 1560 en 1650 op grote schaal heksenvervolgingen plaats. Een uitzondering hierop vormt Polen waar de vervolgingen een eeuw later plaatsvonden. Na deze periode zien we een sterk afnemen en al snel een definitief verdwijnen van de vervolgingen.
Vervolgens is het van belang te weten wat voor mensen werden vervolgd. Er bestaat hierover een redelijke communis opinio; zo zijn vrijwel alle auteurs het erover eens dat voor het overgrote deel (± 80%) vrouwen het slachtoffer waren van de vervolgingen. Binnen deze groep waren het vooral oudere en alleenstaande vrouwen die het moesten ontgelden. (Soly,106).
Een derde element dat van groot belang is, is de geografische spreiding:

in welke gebieden van Europa kwamen de vervolgingen voor? Vooral in West- en centraal Europa speelden heksenvervolgingen en processen zich af: Schotland, Engeland (vooral rondom Londen),Denemarken, Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden, centraal en Zuid-west Duitsland, Zwitserland en Polen. (soly,108). Delumeau onderscheidt daarnaast nog een aantal 'intens geteisterde gebieden' (gebaseerd op verschillende onderzoeken naar het aantal vervolgden en executies).

Grote gebieden (Balkan, Zuid-Europa, Rusland) werden dus niet of nauwelijks blootgesteld aan het makabere gezicht van oplichtende brandstapels. Niet alleen in tijd, maar ook in ruimte was de heksenjacht dus een begrensd fenomeen (Soly,108).

Opvallend is tevens dat de heksenjacht in voornoemde gebieden zich in de meeste gevallen voordeed op het platteland.Tenslotte kun je je afvragen hoeveel mensen zijn vervolgd. De fantastische schattingen van veel historici lijken op weinig meer dan drijfzand te zijn gebaseerd. Dacht men voorheen nog in miljoenen, nu zijn de schattingen aan de voorzichtige kant en komt men bij de 10.000 uit. Zo komen Monter en Muchembled voor de periode 1560-1650 voor geheel Europa niet verder dan 12.000 executies. (Delumeau, 456). Anderen wijzen er echter weer op dat de schattingen die voortkomen uit de processen weleens het topje van een ijsberg zouden kunnen zijn. (Thomas,535).

De heksenvervolgingen in Europa, 1560-1650.

intens geteisterde gebieden. (Bron: J. Delumeau,456-457)

gebied waar heksen werden vervolgd. (Bron: H. Soly,108)

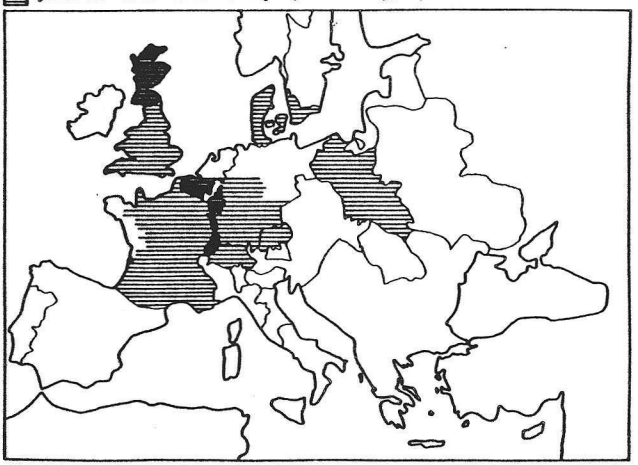

Tot zover een aantal aspecten van de heksenjacht. Wat waren nu de oorzaken achter dit verschijnsel?

In de traditionele geschiedschrijving is bijna exclusief de nadruk gelegd op de heksen of op de heksenjagers. Heksen zouden vrouwen zijn die een sociaal protest verwoordden (Michelet). Heksen zouden manisch depressief zijn en sexueel gefrustreerd (Zilborg), of priesteressen van een anti-christelijke vruchtbaarheidscultus (Murray). Daartegenover werden de heksenjagers afgeschilderd als sadisten (Baschwitz) of zoekend naar nieuwe slachtoffers bij gebrek aan ketters (Robbins) (Soly, 104-105). De meer recentere studies van Cohn, Thomas, Delumeau en Ginzburg hebben deze ideeën voor een belangrijk deel weerlegd en bovendien andere vragen gesteld: wat waren de oorzaken van het feit dat zich in een bepaalde tijd en op bepaalde plaatsen een uitbarsting van heksenvervolgingen voordeed?

Laten we beginnen met Keith Thomas die zich met zijn boek *"Religion and the decline of magic"* een vaste plaats in de rij klassiekers heeft veroverd. Thomas geeft in zijn omvangrijke boek, dat zich vooral op Engeland concentreert, eigenlijk twee van elkaar onafhankelijk opererende verklaringen. Als eerste de religieuze verklaring. Door de reformatie werd een aantal traditionele, katholieke bezweringsriten tegen (zwarte) magie afgeschaft. Hierdoor konden de mensen zich niet meer verdedigen tegen magie en werden vervolgingen en processen de enige strohalm. (Thomas,594). De voor het continent veel geopperde hypothese (Cohn, Delumeau) dat de theologische beschuldiging, de heks als metgezel van de duivel en dus een gelijkstelling aan ketterij, de weg heeft vrijgemaakt voor de grootscheepse heksenvervolgingen, wordt door Thomas -althans voor Engeland- zonder moeite weerlegd. Terecht wijst hij op het feit dat de meeste beschuldigingen van ketterij berustten op 'Maleficium', wat zoveel betekent als kwaad dat je door een ander persoon wordt aangedaan.

Thomas hinkt echter op twee gedachten. Naast de hierboven beschreven verklaring komt hij verder in zijn boek met een duidelijk sociaal-economisch verklaringsmodel voor de dag. De aantrekkelijkheid van het geloof in heksen was, aldus Thomas, dat je daadwerkelijk iets kon doen tegen het kwaad dat je werd aangedaan. Anders dan astrologische of theologische verklaringen gaf het een mogelijkheid tot omkering ("Redress") van de situatie. Om dit te bereiken was de beste oplossing de heks te laten vervolgen. Hij constateert dat er bijna altijd een verband bestaat tussen een nalatigheid van het slachtoffer van de heks en het ongeluk dat hem of haar overkomt. De beschuldigde heks had dus bijna altijd een goede reden om degene die de beschuldiging uitte iets kwaads toe te wensen.
De oorzaken van de grieven van de heks ziet Thomas in, wat hij noemt, de "breakdown of the tradition of mutual help" (Thomas, 662). Conflicten tussen dorpelingen zijn er altijd geweest, alleen tijdens de Tudor en

Stuart-periode werden ze erg acuut: door de bevolkingsgroei en het toenemen van de enclosurebeweging, waardoor het gemeenschappelijke land steeds meer verdween, ontstond er een grote vraag naar land met als gevolg stijgende prijzen en agrarische specialistatie. Hierdoor werden de traditionele regelingen die ervoor moesten zorgen dat behoeftigen en weduwen werden onderhouden steeds meer verzwakt.
De groei van het aantal armen leverde een probleem op. Aan de ene kant haatte men hen, terwijl men aan de andere kant christelijke naastenliefde moest betrachten. Het gevolg waren schuldgevoelens die men alleen kwijt kon raken door deze op de heks te projecteren. To zover het betoog van Thomas.

Een auteur die in grote lijnen dit sociaal-economische gedeelte van Thomas' betoog ondersteunt is zijn pupil Alan Macfarlane die eveneens zijn studie grotendeels beperkte tot Engeland om precies te zijn tot Essex. Evenals bij zijn leermeester zijn de sociaal-economische veranderingen in het 16e en 17e eeuwse Engeland een zeer belangrijke factor voor het verklaren van de heksenjacht. Hij vindt deze echter geen voldoende verklaring. In tegenstelling tot Thomas maakt Macfarlane een onderscheid binnen de groep van armen. De allerarmsten vormden volgens hem geen probleem; het ging vooral om de groep die iets minder rijk was dan de bovenlaag en toch hulp nodig had. Daarbij kwam dat het vooral kennissen of familie van de rijkere groep waren. Het gevolg hiervan was dat door het weigeren van steun 'het web van lang opgehouden waarden werd verbroken' (Macfarlane,206). Het einde van de vervolgingen valt dan ook samen met het ontstaan van meer formele ondersteuningsverbanden zoals b.v. werkhuizen.
Tegelijkertijd, aldus Macfarlane, vindt er een verandering plaats in de manier waarop mensen onverklaarbare gebeurtenissen verklaren. In plaats van een persoonlijke verklaring, "die heks heeft het gedaan", stapt men geleidelijk over naar meer abstracte verklaringen, zoals: 1) wetenschappelijke wetten; 2) het geloof in toeval; 3) het geloof in een straffende God. Dit laatste komt overeen met Delumeau's bewering dat in de 16e-18e eeuw, veel meer dan in de middeleeuwen, een angst en zondecomplex aan de bevolking werd opgedrongen.

Tot zover de studies over hekserij in Engeland. Zijn de resultaten daarvan zonder meer generaliseerbaar voor geheel Europa? Vooraleerst lijkt het er niet op. Zo wijst Norman Cohn in zijn studie van de Europese heksenjacht erop dat er juist een groot verschil bestaat tussen Engeland en het continent. In Engeland waren de heksenprocessen juist erg individueel (een klacht van een persoon tegen iemand anders), terwijl het vasteland van Europa juist gekenmerkt wordt door massale heksenjachten (Cohn, xiii).

De auteur, die zich met name bezig heeft gehouden met de heksenjacht op het continent, komt dan ook tot een andere verklaring dan Thomas en Macfarlane. Het centrale element dat Cohn als verklaring geeft voor de heksenjacht in het 16e en 17e eeuwse Europa, is de totstandkoming van een in de 13e en 14e eeuw sterk uitgewerkt stereotype, waarin de heks wordt geassocieerd met de Duivel. 'De heksenjacht zou nooit die massale dimensies hebben kunnen aannemen zonder de notie van een heksensabbat' (Cohn,xii). Hij wijdt zijn studie dan ook aan de vraag hoe dit stereotype tot ontwikkeling heeft kunnen komen.
Het idee van de Sabbat en de daarmee samenhangende nachtelijke vluchten zou hierin van groot belang zijn (Cohn,238). In andere woorden: vóór de 15e eeuw was de demon of Satan het knechtje van de heks, daarna werd hij , in de ogen van de vervolgers, haar meester (Cohn,232/233).
Dat het idee van sabatten en nachtelijke bijeenkomsten niet helemaal uit de lucht is komen vallen, bewijst Ginzburg in zijn boek *"Night Battles"*. Hij laat zien dat er in N-Italië, maar ook elders in Europa, bepaalde agrarische vruchtbaarheidscultussen bestonden, waarbij groepen mannen in de nacht bijeenkomsten hielden om het lot van de oogst zo gunstig mogelijk te beïnvloeden. De inquisitie wist niet wat zij hiermee aanmoest en gooide deze zogenaamde 'benandanti' op één hoop met heksen en sabatten (Ginzburg 1983,inleiding).

De wortels van dit nieuwe stereotype liggen ver in het verleden, maar het begin van de omslag ziet Cohn in de 13e eeuw met de pauselijke bul "In Vox Rama.." uit 1233 van Gregorius IX. In deze bul leende voor het eerst een paus zijn autoriteit aan de legalisering van de traditionele demonologische fantasieën (Cohn,29-31).
Thomas wijst hier ook op, maar ziet het niet als een doorslaggevende factor. Hij laat zien dat, voor wat betreft Engeland, begrippen als sabbat en duivel in de beschuldigingen vanuit het volk slechts een marginale rol speelden. Het waren vooral ideeën van de geestelijkheid en leken œverheden, maar -aldus Thomas- de campagne tegen heksen kwam vooral voort uit het volk zelf: "The evidence does not support the view that (..) many English witch-prosecutions were initiated from above" (Thomas,545).

Veel meer op het vasteland van Europa is het werk van J. Delumeau gericht. Hij heeft uit een schat aan gegevens geput, maar het is erg moeilijk, zo niet onmogelijk, uit het grote aantal verklaringen dat hij aanvoert voldoende of noodzakelijke voorwaarden te destilleren. Het is dan ook typerend dat in een recensie zijn boek *"La peur en occident"* wordt getypeerd als een "etnografische uitdragerij" (Den Boer,67). Volgens Delumeau, de eerste officiële professor in de mentaliteitsgeschiedenis, zou

de sociaal-economische verklaring van Thomas en Macfarlane alleen voor Engeland opgaan. Immers de gebieden waar de heksenjacht het felst was (zie het kaartje) op het continent waren juist economisch gezien erg achtergebleven gebieden (Delumeau,489). Toch kan ook binnen achtergebleven gebieden een polarisatie ontstaan en kunnen grotere verschillen binnen boerengemeenschappen tot een grotere groep armen leiden, maar die mogelijkheid wordt door Delumeau niet onderzocht. Wat dan wél als oorzaak moet worden aangemerkt maakt hij absoluut niet duidelijk. Natuurlijk somt hij een groot aantal factoren op, maar op welke manier en welk het gewicht der factoren is blijft onduidelijk. 'De macht van de kerk en de staat; grotere angst door de inflatie; ernstige ziektes en bevolkingsgroei ; grotere nadruk op dechristelijke leer waardoor hekserij wordt gelijkgesteld aan ketterij; angst voor de vrouw; tekort aan priesters op het platteland die de angst in hadden kunnen dammen: kortom doe maar een greep. Zoals Den Boer opmerkte: "Waar verklaringen gegeven worden volgt een opsomming zonder hiërarchie van talloze factoren waardoor de kracht verloren gaat" (Den Boer,67-68).

Een van de weinigen die een aanzet heeft gegeven, overigens dankzij het werk van o.a. bovengenoemden, tot een duidelijke verklaring voor de heksenjacht in héél Europa is Hugo Soly. In grote lijnen volgt hij Thomas, maar hij vindt zijn verklaringen niet voldoende. Hij geeft drie factoren waaraan voldaan moet zijn wil er ergens een heksenjacht ontstaan: 1) Een versnelde sociale polarisatie die grote spanningen binnen de dorpsgemeenschappen veroorzaakte. 2) Een systematische campagne van zowel katholieken als protestanten om de rurale bevolking effectief te christianiseren; dit impliceerde een afwijzing van alle 'heidense' denkbeelden. 3) "de geleidelijke versterking van de politieke machtsstructuren", iets wat bij Thomas ontbreekt, waardoor een "nieuw ideologisch model" werd opgelegd Soly,105) Bij dit laatste punt sluit de these van Dresen-Coenen aan die de heksenjacht, zoals die wordt gerechtvaardigd door de Malleus Malleficarum (de heksenhamer)- het handboek van de inquisiteurs -, als een regulering en beheersing van losbandig sexueel gedrag ziet. Dit zou zijn ontstaan door een teveel aan vrouwen op de huwelijksmarkt, waardoor er een overschot aan jonge ongehuwden ontstond. En dat zou op zijn beurt weer aanleiding hebben gegeven tot overspel en vrijere sexuele verhoudingen. Dit leidde tot nieuwe en strengere opvattingen over zedelijk gedrag en deze waren volgens haar een belangrijke drijfveer voor het vervolgen van (vooral vrouwelijke) heksen. (Dresen-Coenen,267-273).

Soly is het niet eens met de stelling van Delumeau dat de sociaal-eco-

nomische verklaring wel voor Engeland, maar niet voor de rest van Europa zou opgaan. In het begin van de 16e eeuw zou door de opkomst van meer kapitalistische ondernemingsvormen voor veel boeren een verarming zijn opgetreden die samenging met een demografische explosie resulterend in een grote stijging van het aantal behoeftigen. Hij baseert zich hierbij op studies van Slicher van Bath,J. de Vries,Leon, Jacquart e.a., die op Engeland, Frankrijk,Duitsland, Zweden, Zwitserland en de Lage Landen betrekking hebben (Soly,112). Het is echter twijfelachtig of men voor een gedeelte van de gebieden waar Soly over spreekt kan spreken over "kapitalisme". De kerngebieden van de heksenvervolgingen (zie kaart) waren over het algemeen zeer marginale landbouwgebieden. De polarisatie lijkt dan ook eerder het gevolg van een verarmingsproces dan van de opkomst van "het kapitalisme".

Voor wat betreft de tweede factor wijst hij erop dat de heksenjacht het felst heeft gewoed in die gebieden waar de godsdienstoorlogen zich het meest hebben voorgedaan. Dit zou verklaren waarom Spanje, Portugal en het grootste gedeelte van Italië bijna geen heksenvervolgingen hebben gekend. De uitzondering van de Verenigde Provinciën verklaart hij door de "grote religieuze pluriformiteit binnen het calvinisme" (Soly,118).

Wat betreft de derde factor wijst Soly op de samenwerking tussen kerk en staat die op die manier waarden als gehoorzaamheid,orthodoxy en zedelijkheid aan de bevolking op wilden leggen.

Gezien het grote gewicht dat Soly aan de tweede factor toekent is het niet verwonderlijk dat hij het einde van de heksenvervolgingen ziet samenvallen met "de overwinning van het kapitalisme" (Soly,124).

Hoewel dit 'model' slechts een aanzet is en nog vele toesingen zal moeten doorstaan, lijkt het een zeer vruchtbare manier de problematiek van de heksenvervolgingen te lijf te gaan.

WAAROM WERDEN VOORAL VROUWEN VERVOLGD?

Zoals over de oorzaken van het verschijnsel in zijn algemeenheid de meningen nogal uiteen lopen, zo is dit ook bij deze vraag het geval. Grofweg zijn er vier verklaringen te onderscheiden. Ten eerste Thomas en Macfarlane die een psychologische verklaring afwijzen. Het feit dat de meerderheid van de vervolgden vrouwen waren, was volgens hen het logische gevolg van sociaal-economische omstandigheden die vrouwen tot de meer afhankelijke leden van de samenleving maakten (Thomas,678 en Macfarlane,160). Cohn en Delumeau gooien het over een heel andere boeg. Zij benadrukken

vooral de eeuwenoude stereotypen die er t.a.v. vrouwen, met name bij de kerkvaders -maar ook al vóór het christendom- , bestonden. Het christendom heeft de angst voor de vrouw niet uitgevonden, maar wel overgenomen, aldus Delumeau. (Delumeau,403).

Vooral het idee dat de vrouw verantwoordelijk was voor de zondeval, en daarom verantwoordelijk voor al het lijden op aarde, maakte haar geschikt als slachtoffer. In de 14e eeuw zou dit stereotype een gevaarlijke wijziging hebben ondergaan door het idee dat de vrouw in wezen altijd een potentiële ketter zou zijn; een identificering met de duivel lag voor de hand. (Delumeau, 418). Cohn wijst op een ander, oud, stereotype: namelijk dat van de oude vrouw als vijand van het leven en van de jeugd. Evenals Delumeau wijst hij op het ontstaan van een nieuw stereotype in de 14e en 15e eeuw. Het stereotype van de heks werd verbonden met de duivel en met ketterij gesymboliseerd door de heksensabbat (Cohn,238).

Een tussenpositie wordt ingenomen door Soly die beide verklaringen laat samensmelten. Enerzijds waren het vooral vrouwen die een last werden voor de samenleving en daadoor, via het beschreven schuldmechanisme, zeer kwetsbaar werden. Anderzijds werd de vrouw als werktuig bij uitstek van de duivel gebrandmerkt , wat tot uiting kwam in de repressie van de sexualiteit en het uitroeien van het heidendom (Soly,125-127). De reeds genoemde these van Dresen-Coenen sluit hier nauw bij aan.

STEREOTYPERING, SOCIALE AFSTAND EN TERRORISERING.

Voor de verklaring van de heksenjacht lijkt de theorie van Van Arkel (Van Arkel 1984 en zie ook het interview) van grote waarde. De drie voorwaarden die hij ten opzichte van de Jodenvervolgingen heeft ontwikkeld, (en later heeft getoetst aan de situatie in Zuid-Afrika, waarvan een recensie in dit nummer (Van Arkel et.al. 1983)) lijken ook, zij het met veel voorbehoud, bij de heksenvervolgingen een verklarende waarde te bezitten.

Zoals we hebben gezien zijn m.b.t. de stereotypering vooral de studies van Cohn en Delumeau van belang. Beide wijzen op een zeer lange ontwikkeling van het anti-vrouw stereotype, dat in de 13e en 14e eeuw een nieuwe dimensie kreeg door de koppeling aan de duivel en bijgevolg aan ketterij. Er ontstond,in de 15e eeuw, dus een stereotyp van de vrouw, dat haar geschikt maakte als slachtoffer. Door de strijd die zowel de katholieke als de protestantse overheid voerde tegen het volksgeloof en ketterij werd de functionaliteit van het stereotyp, in ieder geval voor de elite, vergroot. Volledig uitgewerkt vinden we dit stereotyp in de Heksenhamer die in 1486 werd voltooid.

Er ontstond dus in de 15e eeuw een stereotype van de vrouw, dat haar geschikt maakte als slachtoffer. Door de strijd die zowel de katholieke als de protestantse overheid voerde tegen het volksgeloof en ketterij werd de functionaliteit van het stereotype, in ieder geval voor de elite, vergroot. Volledig uitgewerkt vinden we dit stereotype in de Heksenhamer die in 1486 werd voltooid.
Dit is echter maar één kant van de medaille. Kwam dit beeld van de vrouw namelijk wel verder dan de kringen van theologen, intellectuelen; kortom de bovenlaag van de bevolking? Thomas en Ginzburg (1983) laten zien dat de gewone bevolking, voor zover ze dat al had, een heel ander beeld van de heks had. Tot het einde van de 16e eeuw bijvoorbeeld had "witch" in Engeland geen negatieve betekenis. Toch is het wel mogelijk een soort heks te isoleren die andere mensen kwaad wilde toebrengen (Maleficium). Het idee van ketterij en een pact met de duivel werd echter van bovenaf opgelgd (Thomas, 517-520).

Voor wat betreft de sociale afstand begeven we ons op een wat glibbiger, want nooit onderzocht, terrein. Kun je spreken van een sociale afstand tussen de heksen enerzijds en de bevolking anderzijds?
Anders dan bij andere vormen van discriminatie (Joden,zwarten) is niet aantoonbaar dat de heksen zichzelf als een groep zagen en als zodanig herkenbaar waren. Het was eerder andersom; vooral de kerk en de overheid hadden het idee dat heksen een samenzwerende groep vormden en in dit beeld werden allerlei individuen ingepast. Macfarlane,Thomas en Soly wijzen erop dat het meest alleenstaande oudere vrouwen waren met weinig kennissen of familie in het dorp waar het predikaat heks op werd gedrukt. (Macfarlane,162; Thomas,678; Soly,106). Ook al had ze honderden cliënten "She was always perched precariously on the brink of social isolation" (Thomas, 291). Vaak zullen deze vrouwen geen beroep hebben uitgeoefend en in ieder geval zwaar ondervertegenwoordigd zijn geweest in de meeste beroepen. Of dit, Engelse, beeld voor geheel Europa opgaat is echter nog maar zeer de vraag.

Is de sociale afstand maar moeilijk aan te tonen, voor wat betreft de terrorisering lijdt het geen enkele twijfel, of dit mechanisme heeft zich op grote schaal voorgedaan. Met name de kerk, met behulp van de inquisitie, en de seculiere overheid zijn de grote motoren achter deze terrorisering geweest. Alles wat maar in de verste verte naar hekserij rook, was onmiddelijk verdacht. Het spreekt voor zich dat in zo'n klimaat maar weinigen het voor een heks op durfden te nemen. De grote felheid waarmee de inquisitie en rechtbanken te keer konden gaan, moet naar alle waar-

schijnlijkheid worden verklaard uit het feit dat er vooral onder de elite een ongemeen grote angst voor de duivel bestond (Delumeau,310-317).

Evenals bij de stereotypering zitten er hieraan twee kanten. Enerzijds was er de elite die de heks associeerde met de duivel; anderzijds was er het gewone volk dat met het probleem zat dat er zich onverklaarbare zaken voordeden (de plotselinge dood van een koe, impotentie, kindersterfte etc.). Bij de beschuldigingen van hekserij zien we deze twee visies terugkeren. De terrorisering van bovenaf wordt mede gekenmerkt door de verandering van de rechtspraak ten aanzien van hekserij/ketterij: de overgang naar de zogenaamde iquisitorische procedrure, zoals die in het artikel van Marja Janssen naar voren komt, waarbij de schuld van de verdachte van tevoren al bijna vaststond, is een belangrijk kenmerk van het terroriseringsmechanisme geweest.

LEO LUCASSEN

LITERATUURLIJST:

D. van Arkel, De groei van het anti-Joodse stereotype. Een poging tot een hypothetisch-deductieve werkwijze in historisch onderzoek, in: Tijdschrift Voor Sociale Geschiedenis, no. 33 febr. 1984, 34-70.

D. van Arkel, G.C. Quispel & R.J. Ross, 'De wijngaard des Heeren?' Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasskap' in Zuid Afrika, Leiden 1983.

P. den Boer, Existentiële geschiedenis, enkele Franse studies over dood en angst, in: Tijdschrift Voor Geschiedenis, no. 1 1981, 58-71.

N. Cohn, Europe's inner demons, an enquiry inspired by the great witch-hunt, Sussex 1975.

J. Delumeau, La peur en occident, Paris 1978.

L. Dresen-Coenen, Het verbond van heks en duivel, Baarn 1983.

C. Ginzburg, Sur le Sabbat, in Annales, maart-april 1984, 341-355.
The night battles,witchcraft and agrarian cults in the sixteenth and seventeenth centuries, London 1983.

A. Macfarlane, Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study, London 1970.

H. Soly, De grote heksenjacht in West-Europa, 1560-1650: een voorlopige balans, in: Volkskunde 1-2 1981, 103-128.

K. Thomas, Religion and the decline of magic, London 1971.

Heksenprocessen in de Noordelijke Nederlanden 1585-1592

INLEIDING

In dit artikel wil ik nader ingaan op de heksenprocessen in de Noordelijke Nederlanden in de periode 1585-1595, waarbij ook voornamelijk vrouwen het slachtoffer werden. Drie factoren hebben een belangrijke rol gespeeld bij deze vervolgingen: 1) een tolerante houding van de overheid ten aanzien van de heksenvervolgingen; 2) de invoering van de inquisitorische procedure, waarbij de overheid zelf de rol van openbare aanklager vervulde; 3) bereidheid bij de bevolking om, individueel of collectief, als aanbrenger of getuige op te treden.
In mijn onderzoek heb ik de grootste nadruk gelegd op de invoering van de inquisitorische procedure, omdat deze procedure, mijns inziens zorgde voor een onafwendbaar verloop van het heksenproces. Ik heb deze stelling onderzocht aan de hand van een aantal Noord-Nederlandse processtukken.

De overheid had de accusatorische procedure laten vervangen door de inquisitorische, omdat bij de eerste procedure veel misdaden ongestraft bleven. Zij heeft niet kunnen voorzien hoe dit, met name bij de heksenprocessen, tot excessen zou kunnen leiden, omdat bij de heksenprocessen al spoedig een bijzondere inquisitorische procedure van kracht werd. Deze week op belangrijke punten af van de algemene inquisitorische procedure. Deze rechtspraakprocedure werd overgenomen van de pauselijke inquisitie. Hierbij mocht gebruik gemaakt worden van martelingen om bekentenissen af te dwingen, wat tot grote excessen leidde bij de heksenprocessen.

Zodra de zaak in handen van het (plaatselijk) gerecht kwam, stond het verloop van het proces in feite al vast. In bijna alle gevallen luidde het vonnis: executie. In het proces werd een zeer belangrijke plaats ingenomen door de inquisitorische procedure met zijn pijnbank. De bekentenissen kwamen meestal pas nà de pijniging; soms was dreiging met de pijnbank ook al voldoende.

In de al bestaande theoriën wordt weinig aandacht geschonken aan de rol van de inquisitorische procedure; men heeft vooral getracht een antwoord te vinden op de volgende vragen:
1) Waarom werden er vooral oudere vrouwen als heksen vervolgd? Hiervoor werden een aantal redenen aangevoerd. a) Degenen die de theoriën schreven

over de hekserij benadrukten dat de meeste heksen vrouwen waren. De heksenhamer ging hierin het verst. b) Vrouwen werden eerder dan mannen in verband gebracht met toverij. c) Het waren vooral oude vrouwen die vervolgd werden, omdat zij het meeste te lijden hadden onder de achteruitgang van de burenhulp en daarom volgens de aanklagers redenen tot wrok hadden.

2) Waarom bereikten de heksenvervolgingen een hoogtepunt in de 16e en 17e eeuw? Dit was volgens een aantal historici gevolg van het feit, dat dit een periode was van grote sociale spanningen en ellende. Juist dan zoekt men een zondebok, vooral als de bevolking in haar bijgeloof wordt gesteund door de staat en de kerk. In deze theoriën wordt voornamelijk de nadruk gelegd op de functies van het heksengeloof. Het was echter niet zo dat alle periodes van grote sociale spanningen samenvielen met heksenvervolgingen.

3) Wie waren verantwoordelijk voor de heksenvervolgingen? Aanvankelijk was men geneigd de schuld volledig af te schuiven op de Rooms-Katholieke en Protestantse geestelijkheid. Langzamerhand kwam men tot het inzicht, dat ook de rol van de bevolking niet onderschat moest worden.

4) Hoe heeft het zover kunnen komen? De meeste theoretici zijn het erover eens, dat de grondslagen voor de heksenvervolgingen gelegd werden met de publicatie van de bul 'Summis desiderantes affectibus'[3] van paus Innocentius VIII en de heksenhamer. Deze geschriften wezen een herkenbare groep in de samenleving aan als duivelaanbidders en vormden een legitimering voor de vervolgingen. Bovendien gaven zij de aanzet tot het invoeren van een bijzondere inquisitorische procedure bij de heksenprocessen.

Ik zal nu nader ingaan op de onwikkeling van accusatorische tot inquisitorische procedure. Aan de hand van een beschrijving van een aantal Noord-Nederlandse heksenprocessen zal ik proberen duidelijk te maken hoe groot de invloed van deze procedure op het verloop van de heksenprocessen was.

VAN ACCUSATORISCHE TOT INQUISITORISCHE PROCEDURE

In elke stad, in elke gemeente was de schepenbank bestaande uit 12 leden, de normale rechtbank onder voorzitterschap van een ambtenaar van de vorst, schout genaamd. De schout was als crimineel officier belast met het instellen van de vervolgingen tegen misdadigers en met de tenuitvoerlegging van de vonnissen. De belangrijkste taak van de schepenen was die van rechter in burgerlijke en criminele zaken. Zij verhoorden de benadeelden, de beschuldigden en de getuigen en werden van alle elementen van de zaak op de hoogte gehouden[5]. Naast deze schepenbanken hielden ook provinciale ge-

rechtshoven zich bezig met het vervolgen van heksen. Het belangrijkste provinciale gerechtshof was het hof van Holland, de oude grafelijke raad. Het sprak recht uit naam van de Staten van Holland, toen deze eenmaal soeverein waren geworden.

Bij de accusatorische procedure vond de hele rechtspleging mondeling plaats en er werden geen notulen bijgehouden. De aanklager en de beschuldigde mochten beiden met getuigen komen. Wanneer de onschuld van de beklaagde niet kon worden bewezen, dan moest de beklaagde zelf de beschuldigingen ontzenuwen. Hij kon dit doen door de eed te zweren op zijn onschuld, hierbij desnoods bijgestaan door eedhelpers.
Deze procedure werd zeer geleidelijk vervangen door de geheime, inquisitorische procedure, ook wel extra-ordinaire procedure genoemd. De accusatorische rechtsgang verdween niet helemaal, maar werd alleen nog gebruikt voor strafbare feiten waarop geen dood- of lijfstraf stond. Er bestond bovendien nog een verschil tussen de algemene inquisitorische procedure, gevolgd bij de 'gewone' misdrijven, en de bijzondere inquisitorische rechtspleging, aangewend bij bepaalde misdaden, zoals ketterij, toverij, majesteitsschennis, landloperij en zelfmoord.

De hierboven beschreven ontwikkeling werd mogelijk omdat voor die tijd veel misdrijven ongestraft bleven, eenvoudig omdat er geen aanklacht werd ingediend. Toen de stad steeds groter werd, bracht deze situatie de bestaande orde in gevaar.
De inquisitorische rechtspleging werd overgenomen uit het canoniek recht. De criminele officier kon hierbij zelf een onderzoek instellen naar de strafbare feiten. Hij kon dit ook doen op grond van een klacht van de benadeelde of een aangifte door bepaalde officiële personen of door derden. In deze procesvorm ging ging de vervolging dus van de overheid uit. De verdachte was niet langer de tegenpartij van de aanklager, zoals in het accusatorische proces, maar had zich alleen tegenover de openbare macht te verantwoorden. Na de gevangenneming volgde het vóóronderzoek. Dit was erop gericht de verdachte te laten bekennen, desnoods door het gebruik van folteringen. Alle verklaringen werden opgeschreven en de schepenbank deed opgrond hiervan uitspraak, zonder dat er voor haar een bekentenis was afgelegd.

Toen de geheime procedure steeds meer ingeburgerd raakte, verdwenen de oude gewoonten betreffende de verdediging in alle zaken, waarin de vierschaar de buitengewone rechtspleging toepaste. De beklaagde kon toen niet langer een verdediger kiezen, de schepenbank wees er één aan. Bovendien kwam hij pas in contact met zijn verdediger, nadat hij alleen de eerste ondervraging had doorstaan, die meestal over zijn lot besliste. "Misken-

ning van de rechten der verdediging was één der hoofdgebreken van de inquisitorische procedure"[6].

DE BIJZONDERE INQUISITORISCHE PROCEDURE BIJ EEN HEKSENPROCES[7]

Het feit, dat met name vrouwen en incidenteel ook mannen en kinderen wegens hekserij veroordeeld werden en dat de bekentenissen van alle beschuldigden op de essentiële punten overeenstemden, is slechts verklaarbaar door de bij de heksenprocessen aangewende nieuwsoortige procedure. De rechters suggereerden wat zij wensten te bereiken; uit angst voor de folteringen trachtten de ongelukkigen de wensen van de rechters te achterhalen en in deze zin bekentenissen af te leggen. Bij de ondervraging volgden de rechters steeds dezelfde vragenlijst. Deze was ontleend aan de 'Malleus Maleficarum' of de 'Disquisitiones Magicae' van Del Rio.

Een heksenproces werd aan het rollen gebracht door geruchten die over een bepaalde persoon de ronde begonnen te doen. Sommigen kregen in de loop van de tijd de reputatie van een heks. Het in aanraking komen met personen, die daarna ziek, lam, waanzinnig of gebrekkig werden, was een bezwarende factor. Wanneer op grond van de verschillende verklaringen en ingewonnen informaties de zaak ernstig genoeg leek, werd advies ingewonnen bij hogere gerechtelijke instanties waarna de verdachte werd gearresteerd en opgesloten in de gevangenis.

Het getuigenverhoor vormde een belangrijk onderdeel van het geheim onderzoek, dat het heksenproces zou kenmerken. Nu verloochende het geheim onderzoek een aantal principes die de rechtszekerheid moesten waarborgen. Het getuigenverhoor vond in het geheim plaats. De keuze van de getuigen was zeer ruim; zij konden bovendien vrijuit spreken, omdat zij wegens het geheime karakter niet bang hoefden te zijn voor wraakacties. Tevens werden er minder hoge eisen gesteld aan de getuigenverklaring: men ondervroeg allerlei personen en hun eigen waarnemingen werden aangevuld met vermoedens en verdenkingen, die verder reikten dan de feiten. Bij een heksenproces kon dus iedereen in principe het slachtoffer worden van arbitraire aangiften van kwaadwilligen. "Doch wanneer elke controle ontbreekt en men zich gaat baseren op op 'meningsgetuigen', dan bestaat de reële mogelijkheid dat men de verdenking' in de plaats gaat stellen van het "bewijs'"[8]. De scheeftrekking van het bewijs, zoals hier gevreesd, heeft zich zeker voorgedaan bij de heksenprocessen.

Indien de verschillende verhoren niet tot het gewenste doel leidden, werd door de schepenrechtbank een eerste vonnis gewezen, waarbij de tortuur werd bevolen. Eigenlijk mocht iemand pas op de pijnbank worden gelegd wanneer de bewijzen zeer bezwarend waren. In de praktijk stoorde

men zich echter niet aan dit voorschrift. In de meeste processen was er vóór het gebruik van de tortuur alleen sprake van eigenlijke toverij; de zware beschuldiging van pact met de duivel, sabbat en heiligschennis, kwam pas na de toepassing van de tortuur naar voren.

Het is opvallend hoe de verklaringen van de beschuldigden tijdens een heksenproces in de loop van de procedure evolueerden. Bij de eerste ondervraging werd meestal alles ontkend wat hen ten laste werd gelegd. Op het einde van het verhoor werd de beschuldigde nogmaals aangemaand de waarheid te vertellen. Een rechter kon een heks nooit beschouwen als een gewone verdachte. Voortdurend leefde hij in het onrustige besef dat hij misleid kon worden door duivelse listen.

De beschuldigden, die tijdens de tortuur bekend hadden, moesten de volgende dag hun verklaring voor de schepenen herhalen. Wanneer dit eenmaal gebeurd was, dan was de zaak beslist; de schuldige wachtte de dood door het vuur. In bepaalde omstandigheden hadden de schepenen het recht om de wijze van ten uitvoerlegging van de doodstraf te verzachten. Zij konden bijvoorbeeld bepalen, dat een veroordeelde eerst gewurgd moest worden, voordat deze verbrand werd.

HET VERLOOP VAN DE HEKSENPROCESSEN IN DE NOORDERLIJKE NEDERLANDEN

Naast een aantal kleinere processen hebben er in de Noordelijke Nederlanden drie min of meer 'massale' heksenprocessen plaatsgevonden in de periode 1585-1595, namelijk in Goedereede, voor het stadsgerecht van Amersfoort en voor het Hof van Utrecht.

HEKSENPROCESSEN IN GOEDEREEDE[9]

In Goedereede werden processen gevoerd tegen Nijnge, Lene en Eeuwout Dimmens en hun halfzuster Joosgen Dircx Costers. Gelijk met het proces tegen Nijnge vond nog een proces plaats tegen Willemke Thuene, een arme, oude vrouw.

De vervolgingen in Goedereede besloegen de periode 1585-1593 en werden op touw gezet onder invloed van Frasinus Zoetius, licentiaat in de rechten, daarvoor pensionaris van Brugge, destijds in dienst van de gemeente Goedereede. Het hele proces werd op gang gebracht door het verhoor van Lenert Jacobsz., inwoner van Ouddorp, op 17 juni 1581 door de baljuw van Goedereede en het land van Westvoorne, Pauwels Aertsz., in aanwezigheid van vier leenmannen van Voorne. Lenert Jacobsz. werd namelijk verdacht van toverij. Men kon echter niets bewijzen. De baljuw beschouwde hem echter als een zeer geschikte persoon om nadere inlichtingen van te krijgen. Er werd hem onder andere gevraagd of hij heksen kende op het

eiland. Hij noemde Nijnge en Lene Dimmens, die volgens hem niet al te gunstig bekend stonden.

Op basis van deze verklaringen werden eerst Nijnge en later ook Lene Dimmens gearresteerd. Nijnge werd er voornamelijk van beschuldigd verscheidene mensen te hebben gezegend, waaronder haar eigen zoon. Wanneer zij haar onschuld volhoudt wordt ze op de pijnbank gebracht en uiteindelijk veroordeeld. Hoe zij ter dood is gebracht is onduidelijk, maar de executie heeft zeker plaatsgevonden. In het proces tegen haar zuster Eeuwout werd in mei 1593 als verzwarende omstandigheid aangevoerd, dat haar twee zusters als heks waren geëxecuteerd.

Gelijk met het proces tegen Nijnge Dimmens werd nog een ander proces gevoerd tegen Willemke Thuene, een arme mismaakte vrouw. De baljuw, Pauwels Aertsz. had verschillende getuigenissen tegen haar verzameld. Ook zij werd ervan beschuldigd verscheidene mensen te hebben gezegend, bovendien had zij ook mensen zwaar ziek gemaakt, zodat ze gestorven waren. Ook Willemke kwam op de pijnbank terecht. Uiteindelijk legde zij een volledige bekentenis af, waarin zij toegaf de duivel beloofd te hebben dat zij hem zou dienen. Willemke werd veroordeeld en uiteindelijk verbrand, nadat ze eerst gewurgd was.

Lene Dimmens legde meteen na haar arrestatie een volledige bekentenis af. Foltering was bij haar niet nodig. Ook zij gaf toe een relatie met de duivel te hebben. Lene was, ondanks het feit dat ze berouw getoond had, toch bang om op de brandstapel te komen. Daarom pleegde zij zelfmoord. Haar lijk werd alsnog verbrand.

Pas zes jaar later (mei 1592) werd Eeuwout Dimmens gearresteerd, die toen 67 jaar oud was. Dit, omdat de opvolger van Pauwels Aertsz., Johan van Wijelandt, de processen hervatte tegen de vrouwen, die in de instructie van zijn voorganger worden genoemd. Bij één van deze verhoren werd de naam van Eeuwout Dimmens genoemd. Sinds haar beide zusters als heksen waren veroordeeld rustte ook op haar zware verdenking.

Pas op 29 juli werd zij voor het eerst gehoord. De verklaringen die Eeuwout aflegde konden echter niet in verband worden gebracht met toverij. Daarom wilde de baljuw overgaan tot pijniging. Zijn verzoek werd echter afgewezen. De man van Eeuwout stuurde intussen het Hof van Holland een request, waarin hij vroeg om vrijlating van zijn vrouw. Het Hof gaf de baljuw opdracht haast te maken met de zaak. Hierdoor in het nauw gebracht probeerde de baljuw toch nog voldoende bewijzen te verzamelen. Hij diende nogmaals zijn eis in om tot scherpere examinatie te mogen overgaan. Ofschoon burgemeesters en schepenen geen nieuwe feiten te horen kregen kwamen zij toch terug op hun beslissing van 5 februari. Eeuwout

werd nu wel tot de pijnbank veroordeeld. Op het laatste moment besloot men tot een andere methode. De beul en zijn assistent moesten voorkomen, dat de verdachte kon slapen. Intussen werd Eeuwout ook nog verhoord. Zij vertelde niet veel nieuws, alleen gaf zij nu haar omgang met de duivel toe. Uit de stukken blijkt niet dat zij ter dood is gebracht.

Tenslotte vond er nog een proces plaats in Goedereede, maar het verloop hiervan was niet zo tragisch.

In de familie Dimmens was er ook een dochter uit een tweede huwelijk, Joosgen Dircx Costers genaamd. Zij was al eens genoemd in verband met toverij. Een zekere Jan Adriaensz Dronck, schepen van het Oude Nieuwland, legde een getuigenis tegen haar af.

Het was geen wonder dat Joosgen bang was om ook gevangen genomen te worden. Zij wendde zich direct tot het Hof van Holland. Naar aanleiding van haar request gelastten Prins Maurits en het Hof de eerste deurwaarder van dat Hof, Andries van Groenesteijn Dircxz, een "mandement van purge" uit te brengen. Hij moest met dit stuk naar Goedereede gaan om daar de betrokken partijen te dagvaarden. Deze opdracht werd op 2 juli uitgevoerd. De zaak diende, volgens de rol van de Procureur-Generaal,op 23 juli 1592. De uitspraak volgde op 18 september 1592, waarbij Joosgen verklaard werd te zijn "puijr, suver ende innocent".[10]

HEKSENPROCESSEN VOOR HET STADSGERECHT VAN AMERSFOORT[11]

Allereerst is daar het proces tegen Geertgen Damen in 1593. Dit was een oude vrouw van 80 jaar, die al 17 jaar in Amersfoort woonde. Oorspronkelijk was zij afkomstig uit Gulik. Het was een arme vrouw, die leefde van wat zij bij de mensen ophaalde. Zeker zal ze, als men het haar vroeg, zieke mensen en vee gezegend hebben. De vraag is natuurlijk of zij dit vrijwillig deed of ertoe gedwongen werd, omdat men geloofde dat een betovering alleen kon worden opgeheven door de zegening van de heks zelf. Zegenen op verzoek of onder dwang was dus een riskante bezighoud, omdat iemand daarmee het bewijs van schuld leverde.

Geertgen werd ervan beschuldigd kinderen te hebben behekst. Zij zou het kind van Peter Claesz hebben betoverd door het een stuk koek te geven. Een ander kind was gestorven, nadat zij het gezegend had. Bij de eerste ondervraging ontkende zij niet dat zij kinderen en beesten op verzoek had gezegend. Zij werd gevangen gezet en gefolterd. Nu bekende zij alles wat haar gevraagd werd, tot boeleren met de duivel toe. Ten overvloede werd de waterproef toegepast. Zij bleef drijven "als een gans". De dag erna al werd zij veroordeeld tot de brandstapel na te zijn gewurgd.

In augustus 1595 raakten een moeder en dochter betrokken in een heksen-

proces. Het waren Grietgen Willems en haar 15-jarige dochter Adriana.De man van Grietgen was invalide. Moeder en dochter moesten daarom zelf de kost zien te verdienen.

Aanleiding voor het proces was een ruzie op straat. Adriana had geprotesteerd tegen de beschuldiging van een zekere Marritgen Claes, die zei ziek te zijn geworden van een haring die zij bij Grietgen te eten had gekregen. Grietgen had haar gezegend, maar dit had niet geholpen. Adriana wilde haar echter niet opnieuw zegenen. Bij de daarop volgende woordenwisseling valt het woord "toverij". In eerste instantie neemt het gerecht geen maatregelen. De vrouwen moeten zich wel ter beschikking van het gerecht houden. Een paar dagen later worden ze toch gevangen genomen.

Het aantal verklaringen stapelt zich nu op. Verschillende buren beweren dat hun kinderen ziek zijn geworden na het eten van een appel, die ze van Grietgen kregen hebben.

Op 30 augustus wordt Adriana verhoord. Na de eerste kinderlijke bekentenissen draait het uit op het gewone schema. Ze heeft haar eigen duivel, die jong is en in het zwart gekleed. Haar moeder heeft haar uit noodzaak aan de duivel voorgesteld.

Grietgen zelf blijft ontkennen. Na een gesprek met de predikant trekt Adriana al haar verklaringen in. Wanneer de officier dan besluit tot scherpere examinatie over te gaan herroept Adriana alles weer. Grietgen bekent pas na foltering.

De uitspraak van het gerecht luidt, dat Grietgen na worging zal worden verbrand en Adriana in het openbaar zal worden gegeseld en daarna naar de gevangenis zal worden gestuurd, in afwachting of zij haar leven zal beteren.

HEKSENPROCESSEN VOOR HET HOF VAN UTRECHT[12]

Bij deze processen ging het om Volkert Dircksz of Volkert Hendriks, zijn dochter Hendrikje, Marie Barten en Anthonis Bulk.

Uit de archiefstukken van het Hof van Utrecht over het proces tegen Volkert Dircksz blijkt dat ook zijn gevangenneming het gevolg is van de beschuldiging dat hij kinderen en beesten zegende, vrijwillig of onder dwang, soms met fatale afloop soms met succes. Op 29 april 1595 werd Volkert Dircksz voor de eerste maal verhoord. Volkert, die 62 jaar was, gaf toe dat hij het paard van Jan Deense gezegend had, echter onder dwang. Verder verklaarde hij, dat hij niet kon toveren. Ook zijn dochter Hendrikje (17) en zijn zoon Hessel (14) werden verhoord. Beiden verklaarden nooit geweten te hebben, dat hun vader of moeder konden toveren. Maar op 15 mei wordt de 13-jarige Elbert ondervraagd. De dingen die hij

vertelde waren zeer ongeloofwaardig, maar hij hield het beweerde hardnekkig vol. Hij vertelde dat zijn vader, Hessel en hijzelf met behulp van de "quade" als katten hebben gedanst op de bleek buiten Amersfoort en als wolven kleine ossen in de keel hebben gebeten en hun bloed opgeslurpt. Dit is reden genoeg om de vader - die aanvankelijk had ontkend - te folteren. Maar hij bleef ontkennen.

Eind mei komt een delegatie van het Hof van Utrecht naar het Hoogland bij Amersfoort, waarde familie Dircksz woonde. Zij horen er getuigen. Buren bevestigen dat hun beesten door wolven zijn gebeten. Bewijs heeft men nog steeds niet. Op 5 juni wordt Volkert te Utrecht in de Oude Gracht aan de waterproef onderworpen. Daar blijkt hij "somwijlen te drijven, somwijlen onder te gaan". Hij blijft eerst ontkennen, maar de volgende dag geeft hij, uit angst voor nieuwe folteringen, alles toe. Op 14 juni wordt hij verbrand.

Op 24 juni wordt dochter Hendrikje Dircksz verhoord. Zij noemt medeschuldigen: behalve haar vader,Marie Barten, vader en zoon Bulk en Grietje Seghers, die "de Roode Cater" wordt genoemd. Daarnaast beschuldigt ze nog twee vrouwen, maar die beschuldiging houdt zij niet vol.

Na langdurige martelingen legt Anthonis Bulk op 3 juli 1595 een bekentenis af. Op 10 juli begon het proces tegen Marie Barten. Ook zij werd gemarteld en legde een bekentenis af. Op 26 juli werd Anthonis Bulk terechtgesteld, Hendrikje en Marie Barten ondergingen op 1 augustus hetzelfde lot. Hessel, Dirck en Gijsbert, zoons van Volkert, werden veroordeeld tot geseling. Dit waren de laatste doodvonnissen die in de Republiek werden voltrokken naar aanleiding van een heksenproces.

WELKE PUNTEN VALLEN OP BIJ DE HEKSENPROCESSEN IN DE NOORDERLIJKE NEDERLANDEN?

1. Degenen, die aangeklaagd werden als heksen of tovenaars werden meestal al enige tijd verdacht van hekserij. Ook bestond onder de bevolking de overtuiging dat hekserij in de familie zat. Wanneer de moeder wegens hekserij veroordeeld was, bestond de kans dat vroeg of laat de rest van de familie ook onder verdenking kwam te staan. Dit gold vooral voor de dochters of de zusters van de veroordeelde.
2. Het proces werd meestal op gang gebracht doordat buurtgenoten een aanklacht indienden of een getuigenis aflegden naar aanleiding van een onderzoek, dat het plaatselijk gerecht instelde naar hekserij. Dit omdat zij meenden op één of andere manier benadeeld te zijn door de vermeende heks of tovenaar. Het kon hierbij gaan om een kind dat ziek geworden was, verdwenen geld of goederen.

Deze elementen komen we allemaal tegen in het proces tegen Willemke

Thuene. We kunnen hierbij een verband leggen met de theorie van Thomas. Hij meende, dat de meerderheid van de aanklachten bij de Engelse processen de weerspiegeling waren van een "onopgelost conflict tussen het gedrag dat van een goede buur geëist werd door de morele code van de oude dorpsgemeenschap en het steeds individualistischer wordende gedrag dat de economische veranderingen van de 16de en 17de eeuw begeleidde".

3. De eigen ellende werd geprojecteerd op iemand, die van hekserij verdacht werd. De theorie, dat er vooral heksenprocessen plaatsvonden in de 16de en 17de eeuw omdat dit perioden van grote sociale spanningen en ellende waren is wel van toepassing, maar dit moet op veel kleinere schaal worden gezien. De mensen vonden alleen hun eigen ellende belangrijk, verder keken zij niet. Een dergelijke houding is niet gebonden aan een bepaalde eeuw. Met de invoering van de bijzondere inquisitorische procedure bij de heksenprocessen was het heelgemakkelijk geworden om een aanklacht in te dienen en deze gehonoreerd te krijgen.
4. Wanneer het proces eenmaal op gang gekomen was, kwamen er steeds meer beschuldigingen los. De één na de ander kwam een getuigenis afleggen.
5. Er werd vooral de nadruk gelegd op het zegenen door heksen. Dit werd immers als een bewijs van schuld opgevat.
6. Bij de ondervraging werd de nadruk gelegd op de relatie met de duivel. Van hem waren immers de middeltjes afkomstig waarmee mens en dier schade kon worden toegebracht.
7. Zodra de zaak in handen van het (plaatselijk) gerecht was gekomen kreeg het proces een onafwendbaar verloop. De belangrijkste rol werd hierbij gespeeld door de bijzondere inquisitorische procedure met zijn pijnbank. Meestal kwamen de bekentenissen pas na de pijniging, soms was dreiging met met de pijnbank ook al voldoende. Na een dergelijke foltering zou iedereen wel willen toegeven een heks te zijn.

Met de bijzondere inquisitorische procedure had het gerecht een wapen in handen gekregen, waardoor een heksenproces wel moest eindigen met een executie. Onder de accusatorische procedure was de rol van aanklager niet zo benijdenswaardig, omdat als men de beschuldiging niet kon bewijzen, men de straf kreeg die anders de beklaagde zou hebben gekregen. Bij de inquisitorische procedure was er nauwelijks bewijs nodig; de bekentenis van de beklaagde was al voldoende, ook al was deze onder druk van folteringen afgeperst.

CONCLUSIES

De oorzaak voor het feit dat er pas vanaf 1585 heksenvervolgingen plaatsvonden in de Noorderlijke Nederlanden moet volgens mijgezocht worden in het tijdstip van invoering van de inquisitorische procedure. Pas in de

loop van de 16e eeuw raakte deze procedure ingeburgerd en werd ze op grotere schaal gebruikt. In het begin was men bovendien nog heel voorzichtig. Het is heel goed mogelijk dat de invloed van deze procedure pas vanaf 1580-1585 merkbaar werd in de Republiek. Die had zich toen net losgemaakt van Spanje en probeerde orde op zaken te stellen.

Toen de overheid zich realiseerde tot wat voor excessen de (bijzondere) inquisitorische procedure, met name bij de heksenprocessen, leidde, probeerde ze de zaak terug te draaien door meer controle uit te oefenen op de lagere rechtsprekende organen en de te hanteren procedure.

Deze houding was het eerst merkbaar in de provincie Holland vanaf 1590. Dit gold vooral voor de twee belangrijkste rechtscolleges van die provincie, het Hof van Holland en de Hoge Raad. Echt consequent was men echter niet. De ene keer gaf men vrijspraak, een andere keer werd een veroordeling wegens hekserij uitgesproken.

Na 1595 vonden er in de Noordelijke Nederlanden nauwelijks nog heksenprocessen plaats en doodvonnissen werden er niet meer uitgesproken. Waarschijnlijk was dit het gevolg van het feit dat onder druk van de overheid een aantal elementen van het inquisitorische proces, die nadelig waren voor de beklaagde, zoals bijvoorbeeld de pijnbank, beter gecontroleerd werden. Er moesten nu goede gronden bestaan, voordat iemand op de pijnbank kon worden gebracht. In de heksenprocessen die na 1595 plaatsvonden hadden de beklaagden ook recht op verdediging. In de periode 1585-1595 was daar geen sprake van. Hierdoor werd het veel moeilijker iemand als heks te veroordelen.

Een andere oorzaak voor de snelle verdwijning van het heksenproces in de Noordelijke Nederlanden zou de verstedelijking kunnen zijn. Alle onderzoekers zijn het erover eens, dat heksenwaan en heksenvervolgingen, ook al moesten de heksen soms in de steden berecht worden, hun voedingsbodem vonden in agrarische gemeenschappen. Met het aantal groeide ook de invloed van de steden op de plattelandsgemeenschappen. Op den duur kwamen deze onder invloed te staan van een burgerlijk bestuur en een burgerlijke rechtspraak.[13] In de stad was veel minder plaats voor bijgeloof.

Dat de processen in de Republiek zelden ontaardden in een massaproces en veel minder slachtoffers eisten, dan in de landen erom heen, was het gevolg van het feit dat er bij de Noord-Nederlandse heksenprocessen niet zo vaak naar medeplichtigen gevraagd werd, en als dit wel gebeurde, werden er meestal maar één of twee anderen genoemd. Men probeerde tijdens de ondervraging wel een relatie vast te stellen met de duivel, maar er werd zelden gevraagd naar bijeenkomsten, de zogenaamde sabbats, waar de heksen samenkwamen.

Het verloop van de processen was vrijwel altijd gelijk. Wanneer er eenmaal een aanklacht ingediend was, dan verliep het proces volgens te voorspellen lijnen: aanklacht, verhoor getuigen, arrestatie beklaagde, verhoor beklaagde, foltering, bekentenis beklaagde, veroordeling.

MARJA JANSSEN .

NOTEN:

1. Onder de Noordelijke Nederlanden versta ik de Republiek der Zeven Verenigde Provincies. De Provincies Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Friesland en Stad en Lande (Groningen) maakten deel uit van deze Republiek. Ik zal in het navolgende beide benamingen gebruiken.
2. Ik heb me vooral beziggehouden met de periode 1585-1595, omdat er, in vergelijking met de jaren daarvoor, toen plotseling 'veel' heksenprocessen werden gevoerd in vier provincies van de Republiek. Bovendien had er voor die tijd nog geen scheiding plaatsgevonden tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden.
3. J. Scheltema, Geschiedenis der heksenprocessen. Eene bijdrage tot den roem des vaderlands. Haarlem 1828. Bijlage I 67-73.
4. Dit gedeelte is voornamelijk gebaseerd op: L. Th. Maes, Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Antwerpen 1947.
5. Ibidem, 43.
6. Ibidem, 128.
7. Ibidem, 155-166.
8. F. van Hemelryck, Heksenprocessen in de Nederlanden. Leuven 1982. 67.
9. Dit gedeelte is gebaseerd op:
   Processen in Goedereede, Rijksarchief, Den Haag:
   Rechterlijke Archieven Zuid-Holland, Goedereede, inv.nr. 67.
   en Rollin Couquerque, 'Heksenprocessen te Goedereede', Tijdschrift voor Strafrecht (TvS) 12 (1899), afl. 1,4 116-141, 331-358.
10. Rollin Couquerque, idem, 355.
11. Dit gedeelte is gebaseerd op:
    Boek voor criminele informatiën der stad Amersfoort, Rijksarchief Utrecht, inv.nr. 407.
    en J.H.P. Kemperink, 'Heksenprocessen te Amersfoort op het einde der 16de eeuw', Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG) 70 (1957) 218-230.
12. Dit gedeelte is gebaseerd op:
    S. van Leeuwen, Batavia Illustrata ofte Hollandsche Chronijck, Den Haag 1685, 295-306.
    en G.C. Hoogewerff, 'Een heksenproces in de 16de eeuw', TvG 14 (1899) 257-275.
13. I. Schöffer, 'Heksengeloof en heksenvervolging. Een historiografisch overzicht', TvG 86 (1973) 233-235.